Maratha.Exe

श्री. मल्हार रामराव चिटणीस विरचित
श्रीमंत छत्रपती संभाजी महाराज आणि थोरले छत्रपती राजाराम महाराज यांची चरित्रे

संपादक

काशिनाथ नारायण साने, बी.ए.

किंमत रु. १८०/-

वरदा प्रकाशन प्रा. लि.
397/1 'वरदा', सेनापती बापट मार्ग, वेताळबाबा चौक, पुणे 411 016.
फोन : 020-25655654 मोबा. 9970169302
ईमेल: varadaprakashan@gmail.com | www.varadabooks.com

Maratha.Exe

Maratha.Exe

उपोद्घात

१. 'श्रीमंत छत्रपती धाकटे शाहू महाराज ऊर्फ आबासाहेब सातारकर' ह्यांच्या आज्ञेवरून त्यांचे चिटणीस रा. मल्हार रामराव यांनी मागील कागदपत्रांचे दाखले पाहून व श्रुत असलेल्या माहितीवरून इ. स. १८१०-११ ह्या साली शककर्ते थोरले शिवाजी महाराजांपासून तो धाकटे शाहू महाराजांपर्यंत सर्व महाराजांची चरित्रे लिहिली. खुद्द मल्हार रामराव व त्यांचे पूर्वज हे मोठे हुद्देदार असून महाराजांच्या अतिनिकट वागणारे असल्यामुळे सर्व कागदपत्रे त्यांच्या ताब्यांत होती, आणि परंपरागत आलेली आतील बारीक-बारीक माहितीही त्यास इतरांपेक्षा विशेष होती. ह्यावरून अशी चरित्रे लिहावयास ते योग्य होते हे सांगणे नको. हा चरित्ररूपी ग्रंथ सविस्तर लिहिल्यामुळे किती प्रचंड सोय झाली हे खाली दिलेल्या मजकुरावरून कळेल. हा ग्रंथ, म्हणजे मराठी साम्राज्याचा इतिहास, जर जन्मास न येता, तर मराठी राज्याची हकिकत साद्यंत कळण्याची मोठी मुष्किली पडली असती. असो. ह्या ग्रंथांतील ही संभाजीमहाराज व थोरले राजाराममहाराज यांची चरित्रे आहेत.

२. आम्हास ह्या दोन चरित्रांच्या ज्या प्रती उपलब्ध झाल्या त्यांची हकिकत येथे देणे इष्ट आहे.

Maratha.Exe

अ) साताऱ्याहून फ्रेंच कागदावर केलेल्या संभाजी महाराजांच्या चरित्राच्या दोन नकला मिळाल्या. ह्या सातारकर महाराज यांच्या प्रतीवरून तयार केलेल्या असाव्या. ह्या रा. कृष्णाजी विष्णु आचार्य व मुरलीधर एकनाथ पळशे यांनी पाठविल्या. त्यावरूनच प्रथमत: आम्ही संभाजी महाराजांचे चरित्र छापण्यास आरंभ केला होता, इतक्यांत –

आ) चिटणीस यांची प्रत[१] उपलब्ध झाली. हे पुस्तक इंग्रजी बुकासारखे कातड्याच्या जाड पुठ्याने बांधिलेले आहे. कागद घोटीव जुन्नरी किंवा दौलताबादी असा आहे. ह्या पुस्तकाची १।। फूट खालवर अशी लांबी असून डावीकडून उजवेकडे ११।। इंच रुंदी आहे. अक्षर दोन-तीन प्रकारचे आहे, परंतु सुवाच्य आणि वळणशुद्ध असे आहे. ह्यात एकंदर ६७६ बंद म्हणजे १३५२ पृष्ठे आहेत. पृष्ठास ११ पासून १६ पर्यंत ओळी आहेत. पैकी पहिले ११६ बंदांत राज्याभिषेक, सिंहासन, राजगुण, अमात्य आणि सेवक, राजान्हिक, कोश आणि बल अशी सात प्रकरणे राजनीतिवर आहेत.[२] नंतर ११७ बंदांपासून महाराजांच्या वृत्तांतास आरंभ होतो. बंद ११७ तागाईत ३६८ पर्यंत 'शककर्ते शिवाजी महाराज छत्रपती' यांचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र विस्तारे करून लिहिले आहे. ते विविध ज्ञानविस्तार मासिक

---

१. चिटणीस यांजकडील व कीर्तने यांजकडील ही दोन पुस्तके मालकांकडून लिहून आल्यावरून पुणे येथील 'प्रभु-क्लबच्या' स्वाधीन केली. त्यांचा आता शोध करता ती तेथून नाहीतशी झाली असल्याचे कळते! ही बहुमोल पुस्तके असतील तेथे सुरक्षित असोत!!

२. राजनीति निराळी छापली आहे

Maratha.Exe

पुस्तकांत छापून प्रसिद्ध झाले आहे. ह्याच्याच पुढे उपदेश म्हणून आठवे प्रकरण आहे. त्यात रामदास व तुकाराम यांचा महाराजांशी संवाद झाला व त्यांनी महाराजांस उपदेश केला त्याची हकीकत आहे. ३६९ बंदापासून शंभू महाराज, राजाराम महाराज, शाहू महाराज इत्यादिकांची अनुक्रमाने चरित्रे दिली आहेत, व शेवटी धाकटे शाहू महाराज ह्यांचे चरित्र ६७६ व्या बंदावर संपविले आहे. यात थोरले राजाराम यांचे चरित्र दुबार लिहिले गेले आहे, हे कसे झाले ते समजत नाही. ही प्रत रा. रा. खंडेरावजी चिटणीस सातारकर, याजकडून त्यांचे चिरंजीव रा. मल्हार खंडेराव चिटणीस[३] यांनी आणून दिली.

(इ) 'इंदूरप्रत' चिटणीसप्रतीच्या पाठीमागून आम्हाकडे आली. हिची कातड्याच्या पुठ्याने बांधलेली दोन पुस्तके आहेत. पहिल्या पुस्तकात शककर्ते यांचा वृत्तांत आहे. हे पुस्तक आम्हांकडे पाठविल्यावर थोडेच दिवशी रा. ब. नीळकंठराव कीर्तने यांनी परत नेले. तेव्हा त्याजबद्दल माहिती देता येत नाही. दुसरे पुस्तक आम्हापाशी आहे. यात संभाजी महाराज यांच्या चरित्रापासून तो थेट धाकटे शाहू महाराजांचे अखेरीपर्यंत वृत्तांत आहे. ही प्रत इंदूरकर किबे यांनी कोल्हापुराहून तयार करवून नेली होती असे समजते. ह्या दुसऱ्या पुस्तकाची उभी उंची १ फूट व आडवी रुंदी ८॥ इंच आहे. कागद पूर्तकाली जाड आहे. ह्याचे बंद ३०० म्हणजे पृष्ठे ६०० आहेत. पहिले पुस्तकही इतकेच मोठे असावे असे वाटते. तेही

---

३. रा मल्हार खंडेराव बी. ए., एल. एल. बी., वकील. डि. कोर्ट सातारा. हे पुढे उमरावतीस वकिली करू लागले. तेथे ते थोड्या वर्षांपूर्वी कैलासवासी झाले.

Maratha.Exe

सदरप्रमाणे पूर्तकाली कागदावर लिहिलेले आहे असे स्मरते. अक्षर एकच प्रकारचे शेवटपर्यंत आहे. ही प्रत कोल्हापूरहून 'राजाज्ञा' यांच्या प्रतीवरून केली असावी असे अनुमान, ह्यातील राजाराम व शाहू महाराज यांची चरित्रे कोल्हापुराहून आलेल्या प्रतीशी ताडून पाहताना जो दोहींचा मेळ पडत गेला.' त्यावरून होते. राजाराम महाराजांच्या चरित्रासंबंधी ह्या प्रतीतील मजकूर जास्त खुलासेवार आहे, असे पुढे स्पष्ट दिसून येईल. ही प्रत आमच्याकडे रावबहादूर नीळकंठ जनार्दन कीर्तने यांनी पाठविली.

(ई) राजाराम महाराजांच्या कारकीर्दीची एक त्रुटित बखर पुणे येथे उपलब्ध झाली. हिचा आरंभ शाबूत आहे. शेवट मुळीच नाही. हिचा व चिटणीस प्रतीचा मेळ बराच पडतो.

(उ) कोल्हापुराहून रा. रा. विष्णू धोंडदेव वीरमाडकर यांनी राजाराम महाराज यांचे चरित्र पाठविले. ह्या प्रतीचे उभे खर्ची बंद ४६ पाठोपाठ लिहिलेले आहेत. हिचा व 'इंदूर' प्रतीचा मेळ पडतो यावरून ह्या दोहींचे मूळ एकच असावे असे अनुमान होते. आणि म्हणूनच इंदूर आणि कोल्हापूर या दोन्ही प्रतींचा निर्देश पुढे "कोल्हापूर प्रत" ह्या शब्दांनीच केला आहे. ही शके १७८४ दुंदुभिनाम संवत्सरी तयार केली गेली, असे तिच्या शेवटी लिहिले आहे.

---

१. मागे पृष्ठ १ टीप १ पाहा

४. कोल्हापूरप्रत रा. वीरमाडकर ह्याजकडे परत केली.

Maratha.Exe

'संपादकीय' – आवृत्ती दुसरी

ही चरित्रे प्रथमतः काव्येतिहास-संग्रह मासिक पुस्तकात आम्ही प्रसिद्ध केली त्यात राहिलेली अशुद्ध काढून व उपसंहारात दिलेला कोल्हापूर प्रतिदिन जास्त मजकुर जागच्या जागी घालून ही दुसरी आवृत्ती तयार केली आहे पहिली प्रमाणे ही लोकाश्रयास पात्र होवो.

संपादक – काशिनाथ नारायण साने.

'संपादकीय' – आवृत्ती तिसरी

१. दुसऱ्या आवृत्तीत राहून गेलेली अशुद्धे ह्या तिसऱ्या आवृत्तीत दुरुस्त केली आहेत. २. पुस्तकाचा सांचा व टाईप ही बदलली आहेत. ३. पूर्वीच्या आवृत्तीत परिच्छेद म्हणजे कलमे ह्यास अंक घातले नव्हते, ते हीत घातले आहेत. तेणेकरून पृष्ठे बदलली, तरी अंकावरून परिच्छेदाचा उल्लेख करण्यास व हवाला देण्यास सोयीचे होईल. ४. टिपात थोडा फेरफार केला आहे. काही स्थळी नवीन माहितीही दिली आहे.

नोव्हेंबर, सन १९१५ इसवी.

संपादक : का. ना. साने.

Maratha.Exe

नव्या आवृत्तीचे प्रकाशकाचे निवेदन

गेल्या चार-पाच वर्षांपासून भारतातील करमणुकीच्या क्षेत्रांत -विशेषत: चित्रपट तसेच धारावाहीक हिंदी, मराठी मालिका प्रदर्शनात ऐतिहासिक विषय हाताळले जाऊ लागल्यापासून सर्वसामान्य जनता इतिहास ह्या विषयाकडे आकर्षित झाली आहे हे निश्चित. आणि त्यामुळे त्या विषयातील पुस्तकांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

असे महत्त्व आलेले असताना इतिहास विषयाचा खास अभ्यास करणारे संशोधक विचारांचे लोकही 'सखोल' अभ्यास करून त्यासंबंधी लेखनही करू लागले आहेत.

अशा वेळी, इतिहास विषयक सखोल अभ्यासकाला उपयुक्त अशी दुर्मिळ पुस्तके वाचक, अभ्यासक, संशोधक यांना ती उपलब्ध करून देण्याच्या 'वरदा प्रकाशना'च्या धोरणानुसार हे छत्रपती संभाजी आणि छत्रपती राजाराम यांच्या चरित्राचे दुर्मिळ पुस्तक वरदा प्रकाशन, पुणे यांनी उपलब्ध करून दिले आहे ते वाचक, अभ्यासक, संशोधक यांना आवडेल अशी आशा वाटते.

– वरदा प्रकाशन
पुणे

Maratha.Exe

अनुक्रमणिका

(परिच्छेद क्रमांकानुसार)

उपादेघात व संपादकीय - पृष्ठे ३ ते ६
छत्रपती संभाजी महाराज चरित्र - परिच्छेद १ ते २१
छत्रपती राजाराम महाराज चरित्र - परिच्छेद १ ते ७५
दोन्ही चरित्रांच्या तळटीपा १ पासून सुरू आहेत.

परिच्छेद	विषय - **संभाजी महाराज चरित्र**	पृष्ठ.
१.	संभाजी पन्हाळ्यावर-शिवाजीच्या पश्चात् राजाराम यास पदारूढ करण्याचा घाट. ई. सन १६८०	१५
२.	त्या घाटाचा परिस्फोट-सोमाजी-सूर्याजींचा वध.	१९
३.	राजाराम मंचकारूढ-संभाजी रायगडी-उग्र शिक्षा सोयराबाईचा वध-संभाजी मंचकारूढ-रामदास स्वामींचे पत्र (१६८०)	१९
४.	पुत्रजन्म-राज्याभिषेक (१६८०)	२४
५.	रामदास समाधिस्थ- "कवी कलुष" ऊर्फ कब्जी याचे प्राबल्य (१६८१)	२६
६.	अकबर शाहाजादा याचे आगमन ई. सन १६८१	२७
७.	दादाजी देशपांडे यांचा चिटणिसाशी आकस-चिटणिसांचा सत्यानाश-सचिवास देहान्त शिक्षा-संभाजीची येसूबाईकडून कानउघाडणी	२८
८.	आणखी देहान्त शिक्षा-अकबराचा आदर	३१
९.	हबसाणची मसलत-दादाजी देशपांड्यांची रवानगी	३१

Maratha.Exe

१०.	"थोरली मसलत" संभाजीस अमान्य-अकबर नाखूष-निघून जातो. (१६८२)	३२
११.	दादाजी नामोहरम-सिद्दीची धामधूम (१६८२।८३)	३३
१२.	मोगल कल्याण प्रांती-त्यांचा पराजय (१६८३)	३४
१३.	रघुनाथपंत चंदीहून देशी-त्यांचे प्रश्न आणि उपदेश मोगलांवर तिघांचा जूट करण्याचे राजकारण-पंत त्रासून जातात-चंदीचा बंदोबस्त (१६८१-८२)	३५
१४.	गोव्यावर स्वारी-खंडो बल्लाळ चिटणीस याची हुशारी-त्यावर कृपा (१६८३)	३७
१५.	"छंदोगामात्य कविकलश पंडितराय" याचा पूर्ण पगडा-थोर माणसांची अप्रतिष्ठा-शिरक्यांचे "शिरकाण" - शिरके मोगलांकडे (१६८३)	३९
१६.	औरंगजेब-भागानगर आणि विजापूर यांचा विध्वंस मराठ्यांवर मोहीम (१६८४-८७)	४२
१७.	कब्जीची बढाई-खानदानी लोकांचे योग्य वर्तन त्यांचा तिरस्कार (१६८७-८९)	४४
१८.	संभाजी संगमेश्वरी-बेहोष-हस्तगत (१६८९)	४५
१९.	संभाजी व कब्जी तुळापुरी-बादशाहा खूष-"सब मुसलमान" करण्याचा विचार-अडचणी	४६
२०.	संभाजीस बाटविण्याचा विचार-त्याचा जबाब-शिरच्छेद-बेगमेचे वर्तन	४८
२१.	रायगडास वेढा (१६८९) - शिवाजी व येसूबाई बादशाही गोटांत - "साहू" अथवा "शाहू" - येसूबाई आणि बेगम-जोत्याजी केसरकर (१६९०)	४९

Maratha.Exe

परिच्छेद	विषय - **राजाराम महाराज चरित्र**	पृष्ठ.
१.	रायगडावर मोगलांची चाल-राज्याचा आणि थोर माणसांचा नाश-राजारामाचा 'बाहेर पडून मोकळे' राहण्याचा विचार (१६८९)	५३
२.	येसूबाईचे अनुमत-तिचे शहाणपण	५४
३.	गडाचा बंदोबस्त-राजारामाचे प्रयाण	५६
४.	राजाराम प्रतापगडी-परळीस-देवीचा व स्वामींचा प्रसाद-पन्हाळ्यास जमाव	५८
५ व ६.	धनाजी व संताजी - "मराठे आहेत!" - बादशाही डेऱ्याचे कळस-घोरपडे "ममलकतमदार" जाधव "जयसिंगराव"	५९-६२
७.	राजाराम विशाळगड रांगणाप्रांती-मोगलांची छावणी	
८ ते १०.	बेंगरुळाकडे प्रयाण-"जंगम कापडी" - महासंकट-मंडळीचे तीन भाग-चिटणीस इत्यादीस राखेचे तोबरे-पुनः गाठी	६४-६६
११.	सर्व मंडळी चंदीस पोचते (१६९०)	६७
१२ ते १५.	स्वदेश-रामचंद्रपंत-कागलकर "सरजाराव" - चंदीस जमाव-औरंगजेब भीमागंगामध्ये - चंदीवर झुल्फिकारखानाची चाल (१६९१)	६८-७२
१६.	रामचंद्र नीळकंठाची कामगिरी.	७२
१७.	भोसले, आटोळे, पवार, पांढरे इत्यादिकांस किताब व सरंजाम-त्यांची निरनिराळ्या प्रांतास रवानगी	७२
१८.	प्रल्हादपंत "प्रतिनिधी" - त्याचा कारभार - सरदारास देणग्या व त्यांची रवानगी (१६९०-९१)	७३

Maratha.Exe

१९ व २०.	धनाजी सेनापती व संताजी ममलकतमदार	७५
२१.	राजा कर्ण पंचहजारी	७६
२२.	राजाराम व येसूबाई यांचे परस्परांस निरोप.	७६
२३.	राजारामाचे कबिले चंदीस जलमार्गे येतात पुत्रजन्म - शिवाजी व संभाजी (१६९१)	७७
२४ ते २८.	अष्टप्रधान व सरदार व सरकारकून यांच्या नेमणुका-पदे व किताबती.	८०-८३
२९.	निरनिराळ्या प्रांती सरदारांची मेहनत	८५
३०.	संताजीवर इतराजी-सेनापतीपद धनाजीस	८६
३१.	मोगली सरदारांची नीतिभ्रष्टता-झुल्फिकारखानाचा मराठ्यांशी आतून स्नेह	८६
३२.	मराठ्यांचा चहूंकडे प्रसार-धूम- "रामसैन्य".	८७
३३.	ब्राह्मणास अग्रहार व देवस्थानास इनाम	९०
३४.	मोगलांची लांडगेतोड-धनाजी-संताजी पाण्यात दिसू लागतात! "ए तो भूतखाना है!!.	९१
३५.	औरंगजेबाची साताऱ्यावर चाल-वेढा-मंगळाईचा बुरूज-बादशहाची स्वारी-बुरूज उडाला मोगलांचा नाश (१७००)	९२
३६.	प्रयागजी प्रभू सुभेदार - "देव तारी तेथे कोण मारी?" किल्लेकऱ्यांस हुशारी	९५
३७ ते ३८.	पुन: हल्ला करण्याचा बेत-परशुरामपंत-शाहाजाद्याचा त्याच्याशी स्नेह-सातारा हस्तगत (१७००)	९६
३९.	परळीस वेढा-वानरांचा मार-मोगलांचे हाल- श्रीराममूर्ती वासोट्यास-परळीवर बादशाही निशाण	९७
४०.	शंकराजीपंत गाडेकराचा पराक्रम-पादशाहास घुस्सा	१००

Maratha.Exe

४१.	"अण्णाजीपंत गोसावी" पन्हाळा, पावनगड, सातारा, परळी-परत मराठ्यांकडे (१७०६)	१००
४२.	झुल्फिकारावर इतराजी-सक्त ताकीत महाराजांस सूचना (१६९७)	१०१
४३.	बाहेर पडण्याचा विचार-मोगली फौजेवर हल्ले-रामचंद्रपंतास इशारत-चिटणिसाचे क्लेश	१०२
४४ व ४५.	शंकराजीपंत सिंहगड, पुरंदर, राजगड, पुणे परत घेतो-झुल्फिकाराशी गुप्त बोलणी-त्याची इशारत.	१०४-०५
४६ ते ४८.	प्रल्हाद निराजीचे शहाणपण-शिर्क्यांशी संधान-चिटणिसाचा थोरपणा-राजारामाचे बहिर्गमन (१६९७)	१०६
४९.	तहाचे बोलणे-राजारामाचे कबिले शिर्के-मोहित्यांकडे-चंदी हस्तगत (१६९८)	११०
५० व ५१.	पारसनविसाची हुषारी व सुटका-चंदीतील लूट.	११२
५२.	राजारामाचा पाठलाग-राजाराम विशाळगडी	११३
५३.	चंदीचा बंदोबस्त-झुल्फिकारखान परत (१६९८)	११३
५४.	परशुरामपंत व शंकराजीपंत यास बक्षीस-कान्होजी आंग्रे "सरखेल" - रामचंद्रपंताचा योग्य सत्कार (१६९८-९९)	११४
५५.	बादशाहा बऱ्हाणपुरी	११५
५६.	चिटणिसास योग्य बक्षीस	११५
५७.	औरंगजेब तहाच्या विचारांत (१७०६)	११७
५८ व ५९.	सरदारांचा पुनः गौरव व पाठवणी-प्रल्हाद निराजी समाधिस्थ-रामचंद्रपंत हुकुमतपन्हा यास अमात्यपद-प्रतिनिधिपद हणमंत्यांस-देशी विशेष धूम (१६९८-९९)	११८-२०

Maratha.Exe

६०. तहाचा बादशाही निरोप-उलट जबाब-बिघाड १२१
६१. राजारामाची तरतरी- "मराठी सैतान ।" - मोगलांचा पराजय-बादशाहा औरंगाबादेस (१७००) १२२
६२. राजाराम जातीने मोहिमशीर-शाहूस सोडविण्याचा बेत-मोगली लष्करावर छापा-निराशा- "श्रमास ईश्वरसहाय्य!" (१७००) १२३
६३ व ६४. नवज्वर-अमात्यास मिरवणूक-परधाम-शिव-पूजेचा बाण-सतीचा पुण्यप्रताप (१७००) १२६-२७
६५. शाहू-येसूबाईंचा शोक - "दुस्मान दाणा" गेला १२९
६६. रामचंद्रपंताची तजवीज-धनाजीचा जय (१७०१) १३०
६७. रामचंद्रपंताची व सरदारांची परस्पर भाषणे-हिंदू राज्याचा अभिमान (१७०१) १३१
६८. शाहूस ज्वर-बेगमेची काळजी १३२
६९. रामचंद्रपंताचा बंदोबस्त-ताराबाईचे व त्यांचे वैमनस्य-शिवाजीस राज्याभिषेक (१७०५-६) १३३
७० ते ७१. ताराबाईचा कारभार-तोतया-दाबाची ढिलाई १३५-३६
७२. औरंगजेब आजारी-बेगमेचे व त्याचे संभाषण १३६
७३. बादशाहाचा काल १७०७-त्याच्या पुत्रांत कलह १३८
७४. संभाजी राज्यपदी - ताराबाई व शिवाजी यांस नजरबंदी - रामराजाचा जन्म १३९
७५. शाहूची सुटका (१७०८) १४०

Maratha.Exe

मल्हार रामराव चिटणीस विरचित
श्रीमन्महाराज
संभाजीराजे यांचे चरित्र

१. श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजी महाराज दिलेलखानाकडून आल्यावर शिवाजी महाराज याणी त्यांस बोध करून पन्हाळ्यावर राहावे असा निश्चय करून त्यांस तेथे ठेविले.[१] किल्ल्याचा बंदोबस्त व प्रांताचा सरकारी कारभारी ठेवून राखून, त्यास[२] खाजगी खर्च, पाहिजे तशी नेमणूक करून देऊन, तो खर्च तालुकदार यांनी दरमहा द्यावा. त्यास कारभारी विठ्ठल त्रिंबक महाडकर-देशपांडे, बाजी[३] मुरार

---

१. संभाजीराजांच्या दुर्वृत्ताबद्दल त्यांना शिवाजीमहाराजांनी पन्हाळा किल्ल्यावर नजरकैदेत ठेविले होते, 'शिवछत्रपतीचे चरित्र' पृष्ठ १०१ आवृत्ती तिसरी पाहा.

२. त्यास = संभाजी महाराजांस

३. बाजी मुरार महाडकर, ज्याने पुरंदरी असता दिलेलखानास दाद दिली नाही. ह्याचे नाव 'बाजी मुरार' की 'मुरार बाजी' हे स्पष्ट कळत नाही. ग्रँट डफ पहिले नाव देतात व कृष्णाजी अनंत सभासद दुसरे देतो. असो, ह्या देशपांड्याचे शौर्य कसे होते व तो कसा पडला ते 'शिवछत्रपतीचे चरित्र' पृष्ठ ४३-४४, आवृत्ती ३ पाहा, म्हणजे कळेल.

Maratha.Exe

यांचे नातू, हे खासनिशी[४] करून राहिले असता शिवाजी महाराज याणी अवतार समाप्त करून कैलासवास[५] केला. ते समयी मातोश्री सोयराबाईसाहेब[६] याणी मुत्सद्दी हाती घेऊन मोरोपंत प्रधान व निळोपंत अमात्य व अण्णाजी दत्तो सचिव, हे प्रमुख व हंबीरराव मोहिते सेनापती व रूपाजी भोसले, आनंदराव निंबाळकर, काटकर व महाडिक, गुजर व पालकर, शिर्के वगैरे सरदार अशा सर्वांनी हा विचार केला की, 'महाराज याणी आज्ञा केली आहे की, संभाजीमहाराज यांची उग्र प्रकृति, यास राज्य आवरणार नाही, सर्वांचा नाश करून आपणही नाश पावतील. औरंगजेब महाशत्रू भागानगर[७] प्रांतासमीप येऊन पावला, त्याचा पराभव यांचे वस्तू[८] होणार नाही.

---

४. खासनिशी = खासगीकडील कारभारी

५. चैत्र शुद्ध १५ रविवार, दोनप्रहर, शके १६०२ रौद्रनामसंवत्सरे

६. शिवाजीराजांस चार स्त्रिया होत्या. पैकी सईबाई, निंबाळकरांची कन्या, ही ईसवीसन १६५९ मध्ये वारली; हिचा पुत्र संभाजी. दुसरी सोयराबाई, शिर्के यांची कन्या, हिचा पुत्र राजाराम. तिसरी मोहित्यांची कन्या, हिचे नाव पुतळाबाई असे होते. चौथीविषयी माहिती मिळत नाही. पुतळाबाई ही सती गेली. सोयराबाईबद्दल हकिकत पुढे येईलच.

७. 'भागानगरनजीक' पाठ. भागानगर म्हणजे दक्षिण हैदराबाद. औरंगजेब ह्यावेळी भागानगरी आल्याबद्दल दाखला इंग्रजी ऐतिहासिक ग्रंथांत नाही.

८. यांचे वस्तू – यांच्या हस्ते, यांच्यामार्फत

Maratha.Exe

राजाराम सुबुद्ध व यांचे हाते राज्यरक्षण होऊन सर्वांचे कल्याण[९] घडेल. त्या अर्थी संभाजीराजे यांस, आहेत तसेच तेथील बंदोबस्त करवून, कैदेत राखून, राजाराम यासच घेऊन, राज्य रक्षून, कारभार चालवावा. औरंगजेब आला हे विघ्न सर्वांनी एक विचारे निवारण करून, महाराजांनी राज्य साधले हे रक्षून, नंतर वडील राज्याचे अधिकारी सिंहासनाचे तेच आहेत, त्यांचे स्वाधीन राज्य करावे. मग पुढे रक्षोत अथवा न रक्षोत. परंतु ही मसलत प्राप्त आहे. ती सिद्धीस गेलियावाचून त्यांसच आणून करू जाता, अनर्थ पडून राज्य जाईल. यास्तव कृतनिश्चय करून राजाराम यांस घेऊन राज्य चालवावेसे केले, आणि किल्ल्याचा 'बंदोबस्त हवालदार' कान्होजी भांडवलकर[१०] होते व सरनोबत शाहाजी भोसले[११] यांजपासून करविले की, दरवाजे किल्ल्याचे रायगड याचे महामूर[१२] राखावे, दिंड्या मात्र उघड्या असाव्या. मालसावंत वगैरे मावळे लोक यांचे सरदार, दहा हजार लोक सुद्धा पाचाड* येथे ठेवावे. त्यांणी तेथे राहावे. सेनापती यांणी फौज घेऊन कोल्हापुरी जाण्यास कऱ्हाडप्रांती जावे. रायगडाहून प्रतापगडास काही सरदार पाठविले. त्यांनी गोळे, पारटे वगैरे मावळेलोक जमाव[१३] करून साताऱ्यास जावे असे करविले. आणि

९. ते भाकीत 'शिव छत्रपतीचे चरित्र' पृष्ठ १०२ -१०३ आवृत्ती ३ मध्ये पहा

१०. 'भांडाळकर' असेही कदाचित् होईल.

११. 'शहाजी गौरव' पाठांतर

१२. महामूर राखावे = बंद ठेवावी

*. पाचाड हा गाव रायगडाचे पायथ्याशी आहे.

१३. 'जमाकरून' पाठांतर

Maratha.Exe

बाळाजी[१४] आवजी यास बोलावू केले. सरदार (यास) व पन्हाळा येथे बंदोबस्ताची पत्रे लिहावी, म्हणून सांगितले. त्याणी उत्तर केले की, "आम्ही दरखदार[१५] राजाचे. खावंद वडील संभाजी महाराज असता, अशी पत्रे आम्ही लिहिणार नाही. तेव्हा तुम्हाला हा आग्रह करण्याचे कारण नाही." "तुमचे हातचे पत्र नसल्यास लोकास[१६] पत्राचा विश्वास पडणार नाही. यास्तव तुम्हाकडे दरख, त्या अर्थे बरी-वाईट पत्रे तुम्ही लिहावी, हे तुम्हास * प्राप्त. लिहून द्यावी." ते समयी निरुपाय व साहेबांची इतराजी दिसोन आली, त्यावरून, "मी लिहीत नाही. मूल आवजीबावा आहे, त्यास स्वाधीन करितो. पाहिजे तसे करवा." म्हणून उठून गेले. आवजीबावापासून पत्रे लिहून रवाना केली. पन्हाळ्यास हवालदार बहिरजी नाईक इंगळे होते व सोमाजी नाईक बंकी व कृष्णाजी बंकी व हिरोजी फजरंद यास खंडोजी नाईक, जामुदांचा नाईक, व गणोजी कावळा याचबरोबर पत्रे पाठविली; व जनार्दनपंत सुमंत हे करविरी होते व पाराजीपंत पेडगावकर यासही पाठविली की, "येथील प्रसंग एक प्रकारचा आहे. संभाजी महाराज यास कैद करुन बहूत सावधपणे असावे. महाराजांचे वर्तमान** फुटू देऊ नये." संभाजी महाराज यासही पत्र त्याजपाशीच दिले. परंतु

---

१४. हे चिटणिसांचे मूळपुरुष.

१५. दरखदार = वरील प्रतीचा वंशपरंपरेने चालणारा अधिकार तो 'दरख;' ज्यास असा अधिकार आहे असा अधिकारी; चिटणीस, वाकनीस, फडणीस वगैरे

१६. 'कोणास' पाठांतर

* 'पात्र' पाठांतर

** वर्तमान = शिवाजीच्या मृत्यूचे

Maratha.Exe

'बंदोबस्त जाहल्यावर द्यावे', असे सांगितले. त्यांनी जाऊन त्या अन्वये पत्र देऊन काही बंदोबस्त जाहला.

२. इकडे महाराजांची क्रिया साबाजी[१७] भोसले यांजपासून करवून समाप्त केली. वर्तमान 'संभाजीराजांस समजू नये' असे केले असता एवढी थोरली गोष्ट दबून कशी राहती? कर्णोपकर्णी राजे यास ते श्रुत जाहले. याजवरून जासूद आले त्यांस बोलावून आणून त्यास दबावून विचारले की, "आबासाहेब[१८] कसे आहेत ते खरे सांगा, नाही तर पारिपत्य करीन." ते समयी जासुदास धीर न निघे. त्याणे जाहले वर्तमान सविस्तर सांगितले. काही श्रमी होऊन लागलेच किल्लेदार, हवालदार बोलावून आणून त्यांजदेखत पुन्हा जासुदास विचारिले. तेव्हा पुन्हा त्यांनी तसेच सांगितलेवर तत्काळीच* त्यांस बेड्या घालून कैद केले. हिरोजी फरजंद काही कारखाना जवाहिर वगैरे घेऊन पळून चिपळूणाकडे गेला. सोमाजी नाईक बंकी व सूर्याजी कंक मावळा सरदार या उभयतांस मारून टाकिले. रायगडी फितूर जाहला, सोयराबाईसाहेब व अष्टप्रधान यांणी राजकारण करून ते राजारामास राज्य देणार, आम्हास कैद करणार, त्या अर्थी पक्केपणी याचा विचार करावा म्हणून किल्ल्याचा पक्का बंदोबस्त करून काही दिवस राहिले.

३. इकडे राजाराम यास विचार करून सर्वांनी 'शके' १६०२ वैशाख वद्य तृतीयेस मंचकारूढ करून कारभार चालविला. किल्ले पन्हाळ्याचा बंदोबस्त राहिला नाही. संभाजी राजे यांणी केला. परंतु फौज व खाली जनार्दनपंत आहेतच, बंदोबस्त राखावा असे करविले

---

१७. 'संभाजी' पाठभेद. ग्रँट डफ म्हणतात 'शाहाजी'

१८. म्हणजे 'शिवाजी' महाराज

* त्यांस = हवालदार व सबनीस यास

Maratha.Exe

ते समयी राजे यांणी फौजेतील सर्व सरदार वगैरे लोक याजकडे राजकारणे व आपले नावे पत्रे पाठवून काही–काही आपले लक्षात आणले व काही लोकही जमा केले. संभाजीराजे वडील, राज्याचे अधिकारी, यामुळे बहुतेक लोक लक्ष राखून राजकारणे करते जाले. सेनापतीसही[१९] पत्रे पाठवून त्यांचे राजकारण केले. 'आपले पक्षे चालावे' असे केले. आणि हिरोजी फरजंद चिपळुणास काही खजिना व जवाहिर घेऊन गेला (होता) त्यास धरून आणून, खजिना घेऊन, त्याचे पारिपत्य केले. त्यास कैद केला. आणि काही लोक जमाव करून, कोल्हापुरी येऊन, जनार्दनपंत सुमंत यास कैद करून, बेडी घातली हे वर्तमान रायगडी कळल्यावर तेथेही लोकांचा धर सुटला. महाराज महाडास ताबडतोब येऊन पाचाडीस[२०] आले. तेथे सरदार लोक होते. त्यांणीही मुजरे करून ते तसेच बरोबर किल्ल्यावर चढले. तो सरनोबत व नाईकवाडी[२१] व येसजी कंक हे महाराजांचे लक्षांत आले होते व किल्ल्यावरील लोक कित्येक फितले होते. दिंडी लाविली नाही. महाराज दिंडीनेच किल्ल्यावर गेले. कंक व सरनोबत भेटले, आणि कान्होजी भांडवलकर हवालदार सदरेस[२२] होते त्यास आधी कैद केले. आणि मोरोपंत प्रधान व अण्णाजी सचिव यांचे घरी चौक्या पाठवून कैद केले. मालसावंत वगैरे लोक फितव्यांमधे

---

१९. हंबीरराव मोहिते त्या वेळी कऱ्हाडास बंदोबस्ताकरिता फौजेसुद्धा होता. जनार्दनपंत सुमंत यांस कैद केल्यावर तो संभाजीस मिळाला

२०. 'पाचवड' पा. 'पाचवड' व 'पाचाड' एकच

२१. नाईकवाडी = हशम लोकांचा मुख्य, ''यत्तु नाईकवाडी तु पत्तिनायकनाम तत्'' राज्यव्यवहार कोश.

२२. ''सदर = सभा'' राज्यव्यवहार कोश

Maratha.Exe

होते ते दहा पंधरा असामी तेच समयी मारिले. पिलाजी शिर्के यांस दहा पंधरा हजार मावळे लोक जमा करून देऊन, सर्व किल्ल्याचे खबरदारीस नेमून, चौक्या उठवून, त्यांचे लोक बसवून किल्ल्याचा बंदोबस्त केला. सोमाजीनाईक बंकी यांचा लेक होता. त्यास टकमकीवरून[२३] लोटून दिला व मारला. व बापूजी भाऊराव व सूर्याजी काळे यांची डोसकी मारली. कान्होजी भांडवलकर याजवरच कृपाळू होऊन हवालदारी त्यासच सांगितली. येसाजी फरजंद व सोमाजी फरजंद यास किल्ल्यावरील चौकी पहारा खबरदारीचे काम सांगितले. मोरोपंत प्रधान व सचिव यांची घरे लुटून[२४] त्यांस बेड्या घातल्या. राजारामसाहेब यास नजरबंद केले. वाड्यात आले. सोयराबाईसाहेब यांजपाशी जाऊन ''बाईसाहेब कोठे आहेत!!!'' म्हणून बहुत क्रोधेकरून विचारले. ते समयी जवळील बायका सर्व भये करून निघाल्या. ''तुम्ही राज्यलोभास्तव महाराजास विषप्रयोग करून मारिले,'' असा आरोपशब्द बोलून, भिंतीस कोनाडा करून, त्यात सोयराबाईसाहेबास चिणोन, 'दूध मात्र' घालीत जावे असे सांगून, ''आता पुत्रास घेऊन राज्य करावे!'' असे बोलिले. त्यानंतर तीन दिवस ती तशीच होती. तिसरे दिवशी प्राण गेला. हे कळल्यावर दहन केले. उत्तरक्रिया करविली. ऐसेपरी उग्रपणे मातबर सरदार दोनशेपर्यंत माणूस शासन करून उग्र दंड केला. प्रळय केला. शके मजकुरी आषाढ शुद्ध द्वितीयेस किल्लयावर येउन याप्रमाणे बंदोबस्त केला. आणि तमाम किल्ल्यास आणि सुभ्यांस पत्रे पाठविली आणि

---

२३. टकमक हे एक रायगडाचे टोक आहे. ह्याचा कडा तुटलेला असून खाली सुमारे एक मैल खोल दरी आहे

२४. 'घेरा उठवून' पाठांतर.

Maratha.Exe

श्रावण शुद्ध पंचमीस मंचकारूढ झाले. सुमुहूर्ते करून पुढे राज्यभिषेके सिंहासनारूढ व्हावे म्हणून याप्रमाणे केले.[२५] आणि विविक्तपणे* बसून कारभार करणे व खजिने, कारखाने, जवाहिर यांची चौकशी करून मोजदादी केल्या. घोडी, पागा, हत्ती वगैरे पाहून मोजदादी केल्या. बहूत द्रव्य व संपत्ती पाहून कृतकृत्य जाहले. श्रीरामदासस्वामी यास वस्त्रे व देवास पोषाक, जवाहिर कारकून याजवळ देऊन पाठविले. त्यावरून ते समयी श्रीरामदासस्वामींनी पत्र लिहिले.

॥ श्री ॥

अखंड सावधान असावे । दुश्चित कदापी नसावे । तजविजा करीत बैसावे । एकांत स्थळी ॥१॥ काही उपस्थिती सोडावी । काही सौम्यता धरावी । चिंता लागावी[१] परावी । अंतर्यामी ॥२॥ मागील अपराध क्षमावे । कारभारी हाती धरावे । सुखी करून सोडावे । कामाकडे ॥३॥ पोटातील तुंब निघेना । तरी मग पाणी चालेना । तैसे जनांच्या मना । कळले पाहिजे ॥४॥ जनांचा प्रवाहो चालला। म्हणजे कार्यभाग आटोपला । जन ठायी ठायी[२] तुंबला । म्हणजे खोटे ॥५॥ श्रेष्ठी जे जे मिळविले । त्यासाठी भांडत बैसले । तरि मग जाणावे फावले । गनीमासी ॥६॥ ऐसे सहसा करू नये । दोघे भांडता तिसऱ्या जय[३] । धीर धरूनी महत्कार्य[४] । समजूनि

---

२५. 'बोलले' पाठांतर

* विविक्तपणे = एकीकडे, निराळे

१. 'चिंता लागावी परावी' पाठांतर. येथे 'पराची लागावी' असा क्रम

२. 'ठायीचे ठायी' पाठांतर

३. 'तिसऱ्या जाय' पा

४. 'मग काय, पाठांतर

Maratha.Exe

करावे ।।७।। आधीच पडली धास्ती । म्हणजे कार्यभाग होय नास्ती। या कारणे समस्ती । बुद्धी शोधावी ।।८।। राजी राखिता जग । मग कार्यभागाची लगबग । ऐसे जाणोनि सांग । समाधान करावे ।।९।। सकाळ लोक करावे । गनिमा लोटोनि[५] काढावे । येणे करिता कीर्ति धावे । दिगांतरी ।।१०।। आधी गाजवावे तडाखे । तरि मग भूमंडळ धाके[६] । ऐसे न होता धक्के । राज्यास होती ।।११।। समय प्रसंग वोळखावा । राग निपटून सांडावा । आला तरी कळो न द्यावा । जनामध्ये[७] ।।१२।। राज्यांमध्ये सकळ लोक । सलगी देऊन करावे साक । लोकांचे मनामध्ये धाक । उपजोचि नये ।।१३।। बहूत लोक मिळवावे । एका विचारे[८] भरावे । कष्ट करोन घसरावे । म्लेछावरी ।।१४।। आहे तितुके जतन करावे । पुढे आणिक मिळवावे । महाराष्ट्र-राज्यची करावे । जिकडे तिकडे ।।१५।। लोकी हिंमत धरावी[९] । शर्तीची तरवार करावी । चढती बढती[१०] पदवी । पावाल येणे ।।१६।। शिवराजास आठवावे । जीवित्व तृणासमान मानावे । इहलोकी परलोकी तरावे । कीर्तिरूपी ।।१७।। शिवराजांचे आठवावे रूप । शिवराजांचा आठवावा साक्षेप । शिवराजांचा आठवावा प्रताप । भूमंडळी ।।१८।। शिवराजांचे कैसे बोलणे । शिवराजांचे कैसे चालणे । शिवराजाची सलगी देणे । कैसी असे ।।१९।।

---

५. 'गनीम निवटून काढावे' आणि 'गनिमा लोटून टाकावे' पाठांतर

६. 'धाके' पाठांतर

७. 'जगामाजी' पाठांतर.

८. 'लोका विचारे भरावे' आणि 'लोक बिचारे भरावे' पाठांतर

९. 'अहंमती लोकी धरावी' पान

१०. 'वाढती' पाठांतर

Maratha.Exe

करून महालात आले. तेथून यज्ञशाळा केली होती तेथे कबजीचे[३४] सांगण्यावरून सोने, रुपे, तांबे, पितळ, लोखंड, कापूस, तेल, मीठ, सुपारी, नारळ, गूळ, साखर, अठरा धान्ये यांच्या तुळा केल्या. अष्टप्रधान यांचे सन्मान वस्त्रे अलंकार देऊन, ब्राह्मण तीस-चाळीसहजार जाले त्यास दक्षिणा देऊन ब्राह्मणभोजन करविले. तेव्हा दक्षिणेचे समारंभदाटीत काही ब्राह्मणही मेले. गुणी, गायक यांसही द्रव्य बहुत देऊन संतोषित केले. तेसमयी अष्टप्रधान जाहले. जे पूर्वी होते तेच. पेशवे मोरोपंत करून त्यांचे गुमास्ते उद्धव योगदेव व बहिरोपंत यांचे हाती कारभार घेतला. वरकडांचे गुमास्ते यांचे हाती कारभार घेतले. बहुमान ज्यांचे त्यास दिले व पाठविले.

५. याजवर (यानंतर) श्रीरामदास स्वामी माघ वद्य ९ शके १६०३ दुर्मती नामसंवत्सर मंदवारी परळी किल्ल्यावर समाधिस्त होते जाले. कवी कलुषा कब्जी म्हणोन कनोजी ब्राह्मण बहुत विद्वान, मंत्रशास्त्र विद्या आगम त्यास बहुत गम्य, असे होते. त्यांची स्त्रीही चतुर होती. त्यांणी महाराजांस वश करावे म्हणून वशीकरण मंत्रप्रयोग करून महाराजांची बहुत जवळीक व कृपा संपादून अगोदर समीप झाले. राज्याभिषेकापूर्वी होतेच. वशीकरण मार्गाविषयी[३५] अनुष्ठाने, प्रयोग संपत्तीकारणे व राज्यवृद्धी होणे, यश

---

३४. कवजी (कविजी) म्हणजे कलुषा प्रधान. हा कवि होता म्हणून त्यांचे नावे 'कबजी' असे पडले.

३५. 'वाममार्गविशी' पाठांतर. वाममार्ग = शाक्तपंथ - या पंथाचे लोक देवीची डाव्या हाताने पूजा करितात म्हणून व त्यांचे सर्वच प्रकार उलटे असतात म्हणून त्यास 'वाममार्गी' असे म्हणतात. मद्य मास यांचे सेवनही त्यामध्ये चालू असते.

Maratha.Exe

येणे असे समजावून प्रयोग अनुष्ठान करविले. पुढे दिवसेंदिवस बुद्धीस भ्रंश पडून त्या मार्गांत अनुसरावे असे केले. रेडे मारून त्यांचे ओले कातड्यावर अनुष्ठाने व मद्यमांस पशुवधाची बहुत करू लागले. ब्राह्मणांपासून प्रयोग करविणे[३६] यात महाराजांचे अंतःकरण बहुत व्याप्त जाहले.[३७] कोणी 'हे करणे युक्त नव्हे' असे बहूत सांगून कळविले असता, त्यासच दरबार मना करून कैद करावे, असे होऊ लागले. ते समयी महाराजांची मर्जी तशी जाहली. असे जाणून सर्वांनी ती गोष्ट. सोडली. त्या कारभारात सूक्त असूक्त काही न म्हणावे, असे कारभारी वगैरे यांनी केले. होईल ते पाहू लागले. दोन वर्ष स्वारी तेथेच राहिली.

६. नंतर काही दिवस मोरोपंत प्रधान किल्ल्यावरच ठेविले. त्यांचे पुत्र निळकंठ मोरेश्वर याजपासून सेवा घेऊ लागले. याजवर रायगडाहून निघून पन्हाळ्याकडे चालिले. ते समयी अकबर म्हणून पातशाहाजादे दिल्लीहून पागी[३८] होऊन

---

३६. 'करविले' पाठांतर

३७. कलुषा हा औरंगजेबाकडून संभाजीराजास भ्रष्ट करण्याकरिता व दुर्मार्गास लावून त्यास धरून बादशाहाचे स्वाधीन करण्याकरिता, विडा उचलून आला होता असा काही मराठी जुन्या लेखांचा रोख असतो. काही स्थळी तर तो 'कलीचा अवतार' असून शिवाजीने सुरू केलेल्या राज्यक्रमाचे व धर्म संस्थापनेचे उच्छेदन करण्याकरिता तो 'प्रकट' झाला होता असेही आढळते !

३८. 'पागी' पाठांतर. पागी होऊन = स्वार होऊन, पळून

Maratha.Exe

देशी[३९] आले. त्यांनी महाराजाकडे येतो म्हणून वकील कारकून पत्रे वस्त्रे देऊन पाठविले. ते समयी औरंगजेब पातशाहा याणी रणथंबे[४०] सर करून, तेथे काही दिवस छावणी करून, गोंडवण, चांदे, देवगड प्रांती येऊन तो प्रांत किल्ले ठाणी सर केली. आणि भागानगरावर फौज पाठवून, शह देऊन, खासा पुढे त्या प्रांती येऊन राहिले, आणि भागानगर[४१] जेर केले.

७. महाराज पन्हाळ्यास जाता साताऱ्यास येऊन तेथून किल्ले परळी पाहण्यास गेले. तेथून येताना, बाळाजी आवजी चिटणीस यांचा व दादाजी रघुनाथ प्रभू देशपांडे महाडकर यांचा बहुत द्वेष होता. ते

---

३९. देशी = महाराष्ट्रात. अकबर – हा औरंगजेबाचा तिसरा मुलगा. ह्याजवर त्याची फार मर्जी असे. सन इ. १६८० चे सुमारास रजपूत लोकांनी 'जिझिया' नामक करावरून जे बंड केले ते मोडण्यासाठी दुसऱ्या मुलाबरोबर अकबर याचीही बादशाहाने रवानगी केली. तेव्हा अकबराचे वय सुमारे २३ वर्षांचे होते. पुढील रजपूत लोकांचा मुख्य सरदार जो दुर्गादास त्याने अकबर याचे मन वळवून त्यास आपल्या पक्षास मिळविले, व कबराजवळ ७० हजार फौज जमली. परंतु पुढे औरंगजेबाने मोठ्या युक्तिने हे आपल्या मुलाचे बंड मोडून त्याजकडे फितूर झालेले आपले लोक परत आणिले. तेव्हा तेथे निभाव लागणे कठीण हे जाणून अकबर निघून कोकणात संभाजीकडे आला

४०. रणथंबे (रणस्तंभ) – ठिकाण रजपुतस्थानात असून तेथे मोठमोठी युद्धे बहुत वेळा झाली

४१. औरंगजेब १६८३ साली बऱ्हाणपुरास येऊन छावणीस राहिला. भागानगर = हैदराबाद.

Maratha.Exe

बहूत कृपेत, अंतरंगात, कब्जीकडील कारभारात होते; त्यांणी चिटणिशी व कारखाननिशी आपण करावी हे इच्छा (धरून) महाराजांस सुचविले जे, ''बाळाजी आवजी चिटणीस याणी पत्रे फितव्याची एकंदर राज्यांत व पन्हाळ्यास लिहिली असता[४२] त्याजवर कृपा करू नये. यखत्यारीत[४३] ठेवणे चांगले नाही. त्यांचे भाऊ शामजी आवजी कारखाननीस व सचिवयाणी राजकारण हे बळाविले.''[४४] असे समजाविले. तेव्हा महाराज याणी ही, ''फितव्यात होते'' असे उत्तर केले. बाळाजी आवजींनी आग्रह धरून पत्रे लिहिली नाहीत. त्याजवरून आपण निराळे राहून पुत्राकडून करविले असे गैरवाका[४५] भासविले. महाराजांची मर्जी क्रूर आणि त्यात समय एकप्रकार पाहून समजाविले. ते समयी त्यांचे पुत्रास मारावे अशी आज्ञा केली. यावरून त्यास आणावयास पाठविले. त्याणी ''पुत्रास मारणार, त्यास पारिपत्य करणे ते आपलेच करावे,'' असे म्हटले. त्याजवरून महाराजांस बाळाजी आवजीचा आग्रह आहे असे दिसले. आधी आपणास मारावे नंतर पुत्रास करणे ते करावे. त्यावरून 'आग्रह केल्यास दोघांसही मारावे लागतील' असे बोलले. तेच परवानगी सांगून उभयता बाळाजी आवजी व त्यांचे वडीलपुत्र आवजी बल्लाळ व शामजी असे तिघेही हत्तीखाली घालून मारिले, व अण्णाजीपंत सचिवही मारिले व हिरोजी फरजंद यासही मारिले.

---

४२. मागे पृष्ठ १५-१६ पाहा.

४३. यखत्यारी = अधिकार

४४. 'बोलाविले.' असे एका प्रतीत आहे

४५. 'गैरवांका' = खोटी गोष्ट सांगून, उलट मजकूर कळवून, उलट, विरुद्ध

Maratha.Exe

याप्रमाणे जाहल्यावर महाराजांस 'बाळाजी आवजी पुत्रासुद्धा तिघासही मारिले' असे कळले. तेव्हा "त्यास मारावयाचे कारण नव्हते" असे बोलिले, आणि महालात गेले. तेथे येसूबाईस्वारी[४६] याणी, "बाळाजी प्रभू मारिले हे उचित न केले, बहुता दिवसांचे आणि इतबारी व पोख्त. थोरले महाराज कृपाळू सर्व अंतरंग त्यांजपाशी होते. चिटणीस राज्याचे व आपले प्राण ऐसे म्हणत आले. वंशपरंपरेने चिटणिशी देऊन पत्र शपथपूर्वक त्यास दिले. ते माहीत असोन, त्याणी अपराधही काही केला नाही, असे असता लहानाचे सांगण्यावर हे गोष्टी कशी केली? सर्व कारकून गेले, मारिले, बेदील जाहले, अन्यायीही जाहले, एक एक होते, तेही ऐसे केले. पुढे राज्य कसे चालेल?" इत्यादी बोलली. तेव्हा, "आमचेही मनात ही गोष्ट नव्हती, परंतु रागाचे समयी बोललो तितक्यावर परवानगी सांगून जाले ते वाईट वाटून उठून आलो. वाईट गोष्ट जाली खरी. तुम्ही त्यांचे धाकटे पुत्र दोघे आहेत ते खासगीकडे (ठेवून) त्यांचा बंदोबस्त दरमहा देऊन चालवावा. त्यांचे कारकून लिहिणार त्यांचे हातेच काम चालविण्याचे. मुले लहान आहेत. त्यांजवर कृपा करावयाची," असे सांगितले. त्यांजवरून येसूबाईसाहेब याणी मुले दोन खंडो बल्लाळ व निळो बल्लाळ, यांचे रक्षण केले. शिक्के शिवाजी महाराज जिजाबाईसाहेब याजकडे ठेवून करवीत होते;[४७] त्याप्रमाणे संभाजी महाराज याणी शिक्के पेटीत घालून, देवापाशी ठेवून, पेटीची किल्ली

---

४६. येसूबाई ही संभाजीची राणी

४७. ही शिवाजीराजांची पद्धत ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. 'करवीत होते' या शब्दांपुढे "सईबाई साहेब यांचे स्वाधीन करून शिक्के करवीत होते." असे कोल्हापूर प्रतीत आहे.

Maratha.Exe

वाड्यात असावी, शिक्के करणे ते परवानगीची याद जाली म्हणजे नेऊन समजवावी, नंतर शिक्के तेथेच आणोन करावे, असे येसूबाई-'स्वारी यांजपासून करवू लागले. असे चालत होते. यांजवर त्या कागदावर शिक्के करविणे व आपले कागदपत्र लिहविणे चिठ्ठी चपाटी लिहविणे ते येसूबाईस्वारी खंडो बल्लाळ यांजकडून करवू लागली.

८. महाराज पन्हाळ्यास जाऊन मागती रायगडावर आले. ते पाचाड माचीस राहिले नवरात्राचा होम कबजीने करविला. तसा व वार्षिकाचा (?) करून काही दिवशी हरबाजी फरजंद व वासुदेव बाळाजी, सुरेराव* काकडे यांस कोणी समजाविल्यावरून मारिले. कब्जीबावांनी चिटणिशी व कारखाननिशी दादजी देशपांडे यास सांगावी, म्हणोन विनंती केली. तेव्हा महाराजांनी ''कैलासवासी महाराजांनी वतनी वंशपरंपरेने देऊन शपथ वचन दिले त्याअर्थी ती गोष्ट घडावयाची नाही,'' असे सांगितले. त्या दिवसांत अकबर शाहजादे त्रिंबकास येऊन पावले. यांची बातमी आलियावरि त्यास राहण्यास जागा 'धोंडसे' म्हणोन गाव रायगडाजवळ आहे तेथे करविली. आणि पादशाहजादे जवळ आलियावरि पुढे जाऊन भेट घेतली. आणि घेऊन येऊन नेमिले जागा ठेविले. दरमहा लाख रुपये खर्चास नेमून देऊन चालविले.

९. त्यानंतर कोंडाजी[४८] फरजंद याणी 'आपण जंजिरे[४९] येथे

---

* सुरेराव काकडे तर सालेरीच्या लढाईत १६७२ मध्ये ठार झाला होता. शिवछत्रपतीचे चरित्र, आवृत्ती तिसरी, पृष्ठ ७५ पाहा.

४८. 'खंडूजी' ग्रांट डफ

४९. जंजिरा (जंजिरा बेट) हा हबशी यांचा किल्ला मोठ्या बेलाग जाग्यावर बांधिलेला आहे.

Maratha.Exe

जाऊन फितूर करितो' असे म्हटल्यावरून रवाना केला. त्याणे तिकडे जाऊन चाकरी धरिली. आत जाऊन दारूखाना वगैरे आग लावून जाळवावे, भेद होईल तो करावा, असे सांगून ठेविले होते. त्याणी बटकी खरेदीकरून, लोकांच्या बायका करून देऊन, आपणही एक ठेवून कबिलेसुद्धा म्हणोन चाकरीस राहिले. काही दिवशी काजी महमद तालकर याची बांदी[५०] महाराजांचे लष्करात[५१] गेली होती, ती तेथे त्याणे ओळखली आणि हबशी यांस सर्व वर्तमान सांगितले. ते समयी चौकशी करिता सर्व कळले. नंतर फरजंद याची डोचकी मारिली. कोणास बुडविले, कोणी पळाले, असे जाहले. हे वर्तमान महाराजांस कळलियावरि 'जंजिरा कसेही करून घ्यावा' हे मनात आणिले. ते समयी कब्जीचे मारफतीने दादजी रघुनाथ देशपांड्ये प्रभू महाडकर यांणी 'जंजिरा घेऊन देतो' म्हणोन बोलणे लाविले. तेव्हा जंजिरा घेणेविशी मसलत करावी हा मनांतील खंबीर[५२], त्यात कब्जीचे राजकारण, 'जंजिरा घेऊन दिला म्हणजे मजमू अमात्यपद द्यावे' असा करार यादीवर करून देऊन, आरमाराचे सुभे दौलतखान व मायनाक व कावजी महमद व गोविंदजी कान्हो सरंजामसुद्धा मदतीस देऊन व लोक बरोबर देऊन दादाजी देशपांड्ये रवाना केले.

१०. आपण 'धोंडसेगाव' येथे पादशाहा राहिले म्हणून त्यांचे नाव पादशाहापूर असे ठेविले. तेथे गेले. अकबर पादशाहाची भेट घेऊन आलियावरि भागानगरची पादशाही औरंगजेब याणी घेतली हे वर्तमान आले. शके १६०५ मधे घेऊन, तेथील बंदोबस्त करून

---

५०. बांदी = दासी, राख

५१. 'सरकारांत' असे मूळात आहे ते हस्तदोषाने पडले असावे.

५२. खंबीर = निश्चितपणा, निश्चय

Maratha.Exe

तेथेच पादशाहा छावणीस राहिले. आणि शिवाजीराजे वारले, संभाजीराजे याणी लोक बहुत मारिले, बंदोबस्त नाही बेखबरदारही राहतात, याउपर 'विजापूरची बादशाहात आधी घेऊन नंतर त्याजवर स्वारी करावी,' ऐसा विचार करून त्यांचे प्रांतातही फौजा पाठविल्या, ही वर्तमाने येत गेली. शाहजादे यांचे बोलणे की, "तुम्ही सारी फौज गोळा करून व आपण मिळोन थोरली मसलत[५३] करून पादशाहा याजवरि जावे." हे महाराज याजकडून घडले नाही. यावरून महाराजांचे चरित्र एक प्रकारचे, यांचे वस्तू[५४] आपले सरबरा[५५] होऊन साध्य घडावयाचे नाही, आपण तिकडून येऊन पादशाहाचेही द्वेषी जाहलो, पुढे परिणाम नाही, यास्तव बोलणे लाविले की, "आम्हास सुरतेस जावयाचे. तेथून मक्केस जाऊ, याजकरिता सुरतेपर्यंत पोचवावे." त्याजवरून निरोप देऊन बरोबर रूपाजी भोसले व मानसिंग मोरे देऊन पोचविले. ते मक्केस[५६] निघून गेले.

११. इकडे दादजी देशपांड्ये जंजिरे याजवर जाऊन, प्रांतात बहुत धामधूम केली. आरमारही भोवते ठेवून जिकडून-तिकडून बंदी केली. ऐसे बहुत जेरदस्तीत आणिले. हल्लाही एक-दोन वेळा शिड्या लावून केला. परंतु त्यांनी कापून काढिल्या. लोक बहुत मारिले. साध्य न होय. याजमुळे लोक बेदिल होऊन उठून चालले. मसलत

---

५३. थोरली मसलत = दिल्लीची बादशाही मिळविण्याचा मनसुबा. अकबरास मराठे व रजपूत सहाय होऊन त्यास दिल्लीच्या तख्तावर बसविणार अशी गप्प त्या वेळी जिकडे-तिकडे उडाली होती.

५४. यांचे वस्तू = यांच्यामार्फत, हातून.

५५. सरबरा = तयारी, मदत

५६. 'इराणास गेले' असे ग्रांट डफ म्हणतात.

Maratha.Exe

सिद्धीस जात नाही ऐसे पाहून, नामोहरम होऊन, उठोन माघारे आले. आरमारही उठोन गेले. हबशी याणी स्वारी करून देशपांड्ये यांचा कबिला[५७] महाडाहून धरून नेला व चौलावर स्वारी करून तेथूनही लोक बहूत धरून नेले. त्याजवरि सिद्दी[५८] मिसरी व दौलतखान व मायनाक भंडारी, संताजी पवळा, गोविंदजी जाधव व गोविंद कान्हो हे आरमाराचे सरदार नागोठणे व आपटे याकडे आरमार घेऊन गेले. ते उरणचे खाडीनजीक हबशी याचे आरमार जात होते तेथे त्यांची याची गाठ पडली. युद्ध बहुत जाहले. महाराजांकडील पंधरा गलबते व सिद्दी मिसरी पाडाव करून नेले. कितेक गलबते बुडविली. कितेक पळून गेले. त्याजवर हबशी बळावत चालला. खैरतखान हबशी याणे मुलकामध्ये स्वाऱ्या घालून थोर-थोर माणसांचे कबिले धरून नेऊ लागले. लोकांस नावाजून बक्षीस देऊन मुलकात फार उपद्रव देऊ लागले. कितेक इकडील लोक राजाची क्रूरता पाहून हबशी याजकडे जाऊन चाकरीस राहते झाले.

१२. रणमस्तखान[५९] कल्याणप्रांती येऊन उपद्रव केला. हे वर्तमान महाराजांस कळल्यावरि रायगडाहून निघोन फौजेसुद्धा कल्याणास गेले. रणमस्तखान याशी युद्ध देऊन रसदबंदी[६०] करून व कही[६०] मारून जेर केले असता याकुदखान जंजिऱ्याहून कुमकेस

---

५७. कबिला, कबिले = स्त्री, स्त्रिया.

५८. 'सिद्दी मिसरी' हा जंजिऱ्याहून फितूर होऊन संभाजीस मिळाला होता.

५९. 'रणमस्तखान' हा मोगलाकडील सरदार होता.

६०. रसद = दाणादुण्यांचा व पैशाचा पुरवठा. कही मारणे = दाणावैरण आणावयास गेलेल्या टोळीवर हल्ला करून ती लुटणे

Maratha.Exe

गेले. त्याणी जहाजांतून उतरून, मधी मोरचे देऊन रणमस्तखान यास रसद पोचवणे वगैरे पुरावा केला. तो घाटावर रोहिलाखान होते त्यास कळलियावरि तेही कुमकेस येऊन रणमस्तखान यास निभावून घेऊन घाट चढून गेले. महाराज माघारे रायगडास आले.

१३. चंजीचे रघुनाथपंतांनी[६१] भेटीस येतो म्हणून लिहून पाठवून पाच हजार स्वार व दाहा हजार पायदळ बरोबर घेऊन दर्शनास आले. समागमें तीस चाळीस लाख होन तिकडील रसद[६२] घेऊन आले. बिरवाडीस नदी-किनारी मांडव घालून भेटी समारंभेकरून जाल्या. महाराजांस मेजवानी पंतांनी केली. सरकारकडून वगैरे यांचे बहुमान केले, व महाराजांनीही पंतांचा बहुमान केला त्याजवरि जनार्दनपंत व निळो मोरेश्वर प्रधान व आबाजी सोनदेव, प्रल्हाद निराजी व उमाजीपंत, संक्राजीपंत* व त्रिंबकजी खासनवीस व रूपाजी भोसले व हंबीरराव मोहिते सेनापती व नेतोजी पालकर व शिर्के, महाडीक व आणखी कितेक लोक मजालसीत[६३] बसले असता रघुनाथापंतांनी महाराजांस विचारले की, ''राज्य दिवसेंदिवस वृद्धी व्हावी ते कमीच होत चालले, याचे कारण काय? हबशी वगैरे पुंड पाळेगार बळावत चालले हे काय ? लोक बेदील, कितेक

---

६१. रघुनाथ नारायण हणवंते - ह्यास तंजावराकडील व कर्नाटकांतील कारभार पाहण्यास शिवाजीराजांनी त्यास अमात्यपद देऊन ठेविले होते.

६२. रसद = मुलुखाचा वसूल. यापूर्वीची टीप ६० पाहा.

* ''संक्राजीपंत राजाज्ञा'' कोल्हापूर प्रत.

६३. 'मजालसी सभा ज्ञेया' राजव्यवहारकोश. पंतांची निस्पृहता, धैर्य व राजभक्ती ही पुढील मजकुरावरून स्पष्ट होतात.

Maratha.Exe

ब्राह्मण वगैरे सरदार लोक हे अन्यायी तरी त्यास बेड्या घालून किल्ल्यावर ठेवून मारावे, ते शिरच्छेद करून, कर्ते मारिले. असो, पुढे सबळ शत्रू औरंगजेब येऊन भिडला, याचा विचार काय केला आहे? महाराज कैलासवासी होऊन बहूत दिवस जाहले नाहीत ते प्रांत उजाड जाले व पाळेगार बळाविले. महाराज काही घेऊन गेले नाहीत." ऐसा पंतांनी प्रश्न केला असता महाराजांस[६४] हितावह वाटावे ते न घडले. वाईटच वाटून, "राज्यांचा खर्च वाढला आहे," इतकेच उत्तर केले. मजालस जाहलियावरि आपले बोलणे महाराजांस वाईट वाटले, हे पंतास समजलियावरि व दिवसेंदिवस एक प्रकारची रीत व कब्जीचे प्राबल्य, त्यास राजे परम वश व लहान माणसे जवळ बोलाविली, महाराजांस त्यांची बोलणी व करणी हितकर वाटतात, आपण आलो असता पुढील राज्यभार अथवा मसलत याजबद्दल काही एक विचार नाही; विजापूरची व भागानगरची कुमक करण्याचे राजकारण[६५] पंतांबरोबर आले, त्याचा विचार महाराजांस काही एक न माने; ऐसे पाहून तेथे राहणे (येणे करून) आपले स्वरूपाची हानी मात्र होईल, वडिली मेळविली योग्यता व आज तागाईत आम्ही संपादिली ते सर्व जाईल; कब्जीसारखे प्रमुख तेव्हा राहणे ठीक नाही. कालाची गतीच अशी दिसती, म्हणून व चंदी प्राताचा बंदोबस्त राहिला पाहिजे, तिकडे औरंगजेब यांची फौज धावेल, म्हणून निरोप

---

६४. महाराजांस = संभाजीराजांस.

६५. विजापूर व गोवळकोंडे येथील पादशाहांनी आपला व संभाजीराजांचा एक विचार होऊन तिघांनी एका जुटीने औरंगजेबास तोंड द्यावे अशा मसलतीची बोलणी पंतांकडे लाविली होती, त्यास उद्देशस वरील वाक्य आहे.

Maratha.Exe

घेऊन, स्वार होऊन गेले. चंदीस पावताच काही दिवशी वारले. हे वर्तमान आलियावर संस्थान थोर, रक्षिले पाहिजे; यास 'योग्य कोण पाठवावे' हा विचार करून हरजी राजे महाडीक व निळो मोरेश्वर प्रधान या उभयतांची रवानगी केली निळो बल्लाळ चिटणीस बरोबर दिल्हे.

१४. महाराज रायगडाहून किल्ले पन्हाळ प्रांती जावयास प्रतापगडचे देवीचे दर्शन करून, परळीस येऊन, समाधीचे[६६] दर्शन घेऊन, तेथे पूजा अर्चा उत्साह ह्यांचे बंदोबस्तास गाव वगैरे नेमून दिले व चाफळचे उत्साहाचा बंदोबस्त करून पन्हाळ्यास स्वारी पावली. तेथून राजापूर प्रांती गेलियावर तेथेच काही दिवस राहिले. ते समयी गोव्याचे राजकारण आले. ते सिद्ध करून खासाच फौजबंदी, पायलोक करून, समुद्रात भरते न आले तो समय नेमला. ते वेळेस जाऊन पोहोचावे, डाक ठेवून जावेसे सिद्धांत करून स्वारी केली महाराजांनी डाक चौकीचे लोक ठेवून त्वरेकरून पाठवावे ऐसा बेत केला. तैसेच निघोन जाता वाटेस मदनगडची पत्रे बातमीची आली. ते समयी 'लिहिणार कोणी आहे नाही' विचारले. तो खंडो बल्लाळ याणी महाराजकृपा करीत तो पायउतारा स्वारीबरोबर असावे ऐसे व्रत केले होते. तसेच पायउतारा पाठीमागे जात होते. तो लोकांनी सांगितले की, खंडोबा चिटणीस धावत येत आहेत. ते समयी हाक मारविली. तो धावून येऊन पावले. त्यास जाब लिहून देणे असे सांगितले. तो बसोन लिहून दिल्हे स्वारी पुढे गेली. पुन्हा धावून निशाण[६७] करून दिल्हे. तो रक्त ओकले. (ते) पाहून

---

६६. समाधी – रामदास स्वामींची

६७. 'शिणाव सातारा प्रत. निशाण = शिक्का मोर्तब

Maratha.Exe

आस्ताव्यांतून[६८] पाणी देववून खासा घोडा जिलीबीस[६९] होता तो देऊन बसा म्हणोन सांगितले. गोव्यानजीक गेलियावरि पालखीतून उतरू घोडियावर स्वार जाले. आणि निकडीने जाऊन आटोपावे म्हणून पोहोचले. तो त्या अवसरी भरते', प्राप्त झाले. फिरंगी सावध होऊन उभे राहिले. लढाई पडली. फिरंगी मोडिला. लोक फार मारिले असता पळून गोव्याचे किल्ल्यांत गेले. महाराजांनी खासा घोडियावरून जिनास पाणी लागे तो घोडा घातला. त्याजबरोबर खंडो बल्लाळ याणी घोडा घालून तरवार मारिली. शिपायगिरी केली. गोवेकर सावध जाले. पाणी चढले तेव्हा माघारे फिरले. तो घोडा पहुणीस लागला. खंडो बल्लाळ याणी उडी टाकून महाराजांचा घोडा धरून पोहून बाहेर निघाले. ते समयी बहुत संतोष होऊन पोटाशी धरिले, आणि बोलिले जे, "तुझे वडील निरापराधे लुच्यांचे सांगण्यावरून विचार न करिता मारिले असता आज चाकरीची शर्त केली! तुझी चिटणिशी महाराजांनी वंशपरंपरे करून दिल्ही, निसबतीचे धंदे कारखानिशा जमनिशा ते बहाल आहेत. कैलासवासी महाराज तुमचे वडिलांवरि प्रीति विश्वास ठेऊन करीत होते ते पाहिले आहे. त्याहून अधिक तुम्हांवर प्रीति, विश्वास ठेवून चालवीन. कुलीन खरे!" ऐसे नावाजून "आमचे वंशींचा असेल तो परंपरेने तिन्ही धंदे चालवील," ऐसे पुन: आश्वासन देऊन घोडा बक्षीस दिला. खांसा उतारपोशाख[७०] व मोत्यांची कंठी व तुरा दिला. स्वारी माघारी आलियावरि

---

६८. अस्तावा = झारी, लोटी, 'अस्तावा नाम भृंगारी' राजव्यवहार-कोश

६९. जिलीब = लवाजमा

७०. उतार पोषाख = अंगावर घातलेला पोषाख.

Maratha.Exe

पालखीचा बहुमान देऊन गौरव करून मुतालीक[७१] लिहिणार बोलावून, "यांचे आज्ञेत सांगतील तसे चालावे, तेरीख[७२] व पत्रे यांचे सांगण्याखेरीज लेहू नये," ऐसे सांगितले. वरकड लोकही बराबरचे याणी कामे काजे केली, तरवारा मारिल्या व पाण्यात उड्या टाकिल्या, त्यास बक्षिसे दिल्ही. तैनाताही वाढविल्या. महाराज संगमेश्वरीच राहते जाले.[७३]

१५. पुढे दिवसेंदिवस कब्जीचे स्वाधीन अधिकच होत चालले. इतबार मनसबा सर्व त्याचेच स्वाधीन, कोणीही पुरातन राज्यांतील इतबारी त्याची प्रतिष्ठा ठेवावी अथवा मसलतीत घ्यावा, हे गोष्ट राहिली उग्रपणे शासन कोण्ही वर्णविचार न करिता शिरच्छेद करावा, ऐसे करीत चालले. कबजीचे सहवासे त्याचे वाममार्गकर्म तेणे करून फारच विचार राहिला नाही. माणूस मात्र फारच त्रास पावते जाले. सर्व प्रजेचीही क्षोभता जाली. न्यायाची रीत राहिली नाही. देवब्राह्मणांचे ठायीही निष्ठा राहिली नाही. असे आचरण धरिले. एक कब्जी सांगतील ते प्रमाण. दैवयोगेकरून होणार काल प्राप्त

---

७१. मुतालीक = 'उपमंत्री मुतालीको' राजव्यवहार कोश. बाळाजी आवजी चिटणिसास मारिल्यापासून चिटणिशीचा कारभार मुतालिकांच्या मार्फत होत असे, असे दिसते. त्या मुतालिकांस आता चिटणिसांच्या हुकुमांत वागण्यास आज्ञा झाली.

७२. तेरीख = तारीख, मिती, तारीख घालणे किंवा पत्र संपविणे हे खुद्द अधिकारी करीत.

७३. गोव्यावरील स्वारी इ. स. १६८३-८४. गोवेकरांची खोड मोडण्याकरिता संभाजीने पुष्कळ प्रयत्न केले, तथापि जरी त्याला कधी कधी जय येई, तरी शेवटी ते सर्व फुकट गेले.

Maratha.Exe

झाला. त्या योगे दुसरे सुचू नये. याप्रमाणे जाले. मातबर* व बुद्धिवंत व शूर होते ते हतवीर्य जाले. महाराजांनी नूतन पराक्रम करावा, नव राज्यसाधन करावे, हे राहिले नाही. सुभेदार प्रातांतील वगैरे, तैसेच गडकिल्ले यांचे कारभारी, याजवरि 'हा कारभारात खातो' म्हणून चुगली करिताच त्याचा विचार न करिता त्यास आणावा, मारावा, नागवावा, अंतरच[७४] असलिया शिरच्छेद करावा. या भयेकरून मातबर चार होते ते कोण्ही जवळ बोलू न पावत. त्यास आपली-आपलीच अबरू प्रतिष्ठा जतन होणे हेच येऊन पडले. एक कब्जीचे सांगणे मात्र प्रमाण. त्या नादे महाराज चालणार. त्यासच अनुमोदन देणे. मग विचार काय राहिला? तेजकरे[७५] घ्यावे, घरे बुडवावी, नागवावे. माणूस राज्यात वाढले ते काही परराज्यांतून आणून वाढविले ऐसे घडत नाही. ऐशी राज्यक्षयाची लक्षणे होत चालली. राज्य क्षयास जाणार त्या योगे (असे) घडत चालले. वडिलोपार्जित सेवकांच्या प्रतिष्ठा राहिल्या नाहीत. सर्वही लघु मनुष्ये वृद्धिंगत जाली. राज्यांतील सर्व कारभारी किल्ले सुभे याणी रोजमुरा वाटणे इत्यादिक बारीक मोठी वर्तणूक करणे ते आज्ञा नेऊन करावी, तसे चालावे, हे थोरल्या महाराजांनी रीत घातली बंदोबस्त हुकुमाशिवाय काडी न हालावी असे केले होते. त्या चालीने सर्व जागजागांची लिहिली यावी. ते समयी सर्वाध्यक्ष कब्जी यांजवर अतिप्रीति, त्याणी इतका कारभार कोठवर करावा ऐसे म्हणावे. व त्यास 'छंदोगामात्य कवि कलश पंडितराव' ऐसा किताब दिल्हा. तेव्हा सर्व आला कारभार,

---

* मातबर = थोर, कुलीन

७४. अंतर = कसरी, फितुरी

७५. तजकरा = लुच्चेगिरीने दुसऱ्याचे वित्त हरण करणे, परवित्तापदार

Maratha.Exe

'त्याजकडे जा' म्हणावे. बावानी[७६] कागद पाहाणे केलेलेच आहे, तथापि लिहिणार इतके काय म्हणून लिहितात, यात काय आहे, हंशील कलम ल्याहावे, ते चराठी कशास लिहितात व चंदीपर्यंत किल्ले घेऊन काय समजोन करणारांनी केले कळत नाही. किल्ल्याचा बोभाट यावा, गनिमानी वेढा घालावा, त्याचे वर्तमान येथे येऊन पोहोचून उपराळा[७७] जावा तो तो किल्ला जावा, लोक मारले जावे. हे पातक किती घडते, व दुर्लौकिक मोठा होतो की नाही? राज्य आंगठीचे ठिकडे[७८] असे आसपास असावे. पाहता सर्व ध्यानांत येत असावे. म्हणजे उपराळाही होतो. बंदोबस्त यथास्थित राहतो. सेवक मर्यादेने चालतात. असे अनेक प्रकारे बाबांनी कल्पना कराव्या, बोलावे. त्यास महाराजांनी ऐकावे हे त्याचे दैव! ब्राह्मण लघु[७९] असता योग्यता आली तेव्हा त्यास तर्क व कर्तेपणा, बुद्धी कोठील कळतच आहे. राजे तरि त्याचे स्वाधीनच वश जाले. राज्यभ्रष्ट होणार, तेणे करून काही सुचते न झाले. थोर-थोर ज्याणी राज्याविशी पराक्रम केले, राज्य वृद्धीस नेले व शूर पराक्रमी यांणीही ऐकावे, आचरण सकल पाहावे, आणि म्हणावे की, ''देवानी आम्हास का ठेविले? कैलासवास महाराजांनी केला त्या अगोदर मेलो असतो, अगर* महाराजांनी सर्व मारिले यात मारिले असते तरी उत्तम होते, परंतु असे दिवशी हे पाहणे अनुचित. याचे अन्न बहुत दिवस खादले व या

---

७६. बाबा = कब्जी

७७. उपराळा = मदत, सुटका करण्याकरिता सैन्य

७८. आंगठीचे ठिकडे = अंगठीचा खडा

७९. 'भिकारी सातारा प्रत.

* संभाजीने

Maratha.Exe

राज्यात वाढलो, लौकिक मेळविला, ते व्यर्थ जिणे, ऐसे घडले. महाराजांचे अकल्याण होते. आम्हात पराक्रम, बुद्धी असून व्यर्थ झाली." ऐसे बहूत श्रम[८०] करून "होणे ते होईल, पाहाणे प्राप्त; उगेच असावे." ऐसे सर्व करिते जाले. सर्वही हतवीर्य होऊन काहीएक न बोलता राहते जाले. पागा, हत्ती, सर्व कारखाने, फौज जिकडील तिकडे बेनिगेने[८१] बुडाले, मेले, गेले. फौजेचा दरकार नाही. बुडाली. लोक नामी, माणसे कर्ती, चहूकडे चार गेली. पिलाजी शिर्के व तानाजी शिर्के, गणोजी शिर्के हे महाराजांचे आप्त. याणी राजा वेडा जाला, कब्जीने वश केले, राज्य बुडते, त्या अर्थी हिय्या करून शिवाजीराजे[८२], शिर्के यांचे भाचे, यास घेऊन राज्यावर बसवावे. राजाराम काढून त्याचे हाते कारभार चालवून राज्य रक्षावे. ऐसे राजकारण केले. ते संभाजीमहाराज यांस समजले, फुटले. आधीच क्रूर मर्जी, यात याजपासून अंतर ऐसे समजले. तेव्हा इतराजी केली. घरी जप्ती पाठविली. (घरे) लुटली, जाळली. एक दोन शिर्के सापडले ते मारिले. शिर्के जेथे असतील तितके मारावे ऐशी आज्ञा करून शिरकाण[८३] करविले. ते समयी दौलतराव शिर्के, गणोजी व देवजी शिर्के वगैरे पळोन सर्व शिर्के तितके कुटुंब सुद्धा हबसणात गेले. चहूकडे चार जाऊन मोगलाईत जाऊन चाकऱ्या करू लागले.

१६. इकडे औरंगजेब भागानगर घेऊन[८४] तेथील

---

८०. श्रम = दुःख, खेद

८१. बेनिगा = अपरक्षण

८२. शिवाजी राजे = संभाजीचा मुलगा शाहू

८३. शिरकाण = शिरक्यांचा नाइनाट, समूल उच्छेद (?)

८४. गोवळकोंड्याचे राज्य स. इ. १६८७ मधे घेतले.

Maratha.Exe

(तानाशाह) पातशाह कैद केले. कैदेत असता एके दिवशी त्याणी मध्यरात्रीचे ठायी चौघड्याचे वाजंत्री याणी राग गाइला तो (ऐकून) बहुत खूष होऊन लाख रुपये बक्षीस त्यास द्यावे म्हणून सांगितले. आणि जवळ पोशाख होते ते पाठविले. हे वृत्त औरंगजेब यास समजले तेव्हा लाख रुपये त्यांजकडे पाठवून नगारजीस बक्षीस देवविले. विजापुरास[८५] मसलत करून, कबजेत आणून पादशाहा पुढे आले. शिवाजी राजे याणी लोक चांगले पराक्रमी बाळगिले. मराठी राज्य केले. किल्ले कोट भांडून घेणे तरि झाडी दुर्घट. राजे वारले तरी एक-एक माणूस त्याच पदरी त्याहून अधिक पराक्रमी. याउपरि आपणास तरि ते स्थान घेणे. हा समय योग्य आहे. दोन पादशाहाती बुडविल्या. संभाजी राजे शिवाजीचे बेटे आहेत ते बेखबरदार[८६] आहेत, ऐसे ऐकितो. म्हणून बातम्या पाठविल्या तो इकडूनही खबरी अव्यवस्थित गेल्या. कब्जीने वश करून बेहोष आहेत, हे पक्के समजले तेव्हा विचार केला की, याजउपरि बहुत आयास पडणार नाहीत. कसे राज्य येईल हे चिंता करीत होतो. संभाजी दैवहीन झाला. आमचा शिवाजीसारखा शत्रू वारला. आमचे ताले[८७] चांगले म्हणून याची अशी अवस्था झाली. या प्रकारे खुषी मानते झाले. याउपरि आपण निघाल्यापासून त्याचे गळा पडून,[८८] राजकारण करून, आपलासा करावा म्हणत होतो. आणि इतके दिवस दम खादला.

---

८५. विजापूर इ. स. १६८६ मध्ये घेतले.

८६. बेखबरदार = अनवहित, अदक्ष

८७. ताले = नशीब, दैव

८८. 'त्याचे शम पडून राजकारण करून' सातारा प्रत 'त्याचे गळा पडू नये राजकारण करून' (चिटणीस प्रत.)

Maratha.Exe

दिवस दम खादला. ते गोष्ट खुदाने आपणास बक्षीस केली. 'याउपरि मोहीम करावी,' ऐसा विचार ठरविला. ते समयी इलाचीबेग याणी प्रतिज्ञा करून बोलिला जे, "जशी रणथंबे येथील मसलत केली तैशीच ही मसलत जाऊन करितो. आपणास रवाना करावे" ऐसे बोलले. यावरि त्याची रवानगी केली. त्याणी हजार दोन फौज लोक घेऊन पुढे निघाला. पाठीमागे दहापाच हजार फौज आणखी घेतली.

१७. हे वर्तमान पादशाहांनी मोहीम करून फौज रवाना केली ते आलियावरि महाराजांनी बावास कळवावे सांगितले. बावांनी विचार सांगितला, "हे फौज आलियाची काय मुजाका[८९] आहे? प्रयोगास प्रारंभ करून एक क्षणांत नाश होय ऐसे करितो." त्याजवरि महाराज यांस सरकारकून व सरदार याणी सर्वांनी विचार करून बोलले जे, "आम्ही सर्व आहो. थोरले महाराजांनी जिवापलीकडे पाळिले. ये समयी जीवाभ्य[९०] श्रम करून दौलत वाचवू. औरंगजेब याचे फौजेचा गुमान[९१] काय आहे? आज्ञा करावी म्हणजे जमाव करून तोंडावरि जातो. पागा वगैरे बोलवाव्या. सर्व सरदारास पत्रे लिहावी." ऐसे सांगितले असता, "बावांशी बोला, त्यांचे विचारे होईल तैसे करा," ऐशी आज्ञा झाली. वारंवार बोलावे, सांगावे, तरि कोण्हाचा प्रवेश नाही, दर्शन नाही, ऐसा प्रकार बनला. तेव्हा सर्वांनी विचार केला की, 'हा समय ईश्वरांनी असा आणिला. याउपरि जीव व्यर्थ! आपण येथे जवळ असोन काही कोणी न केल व जाले नाही हे वाट्यास

---

८९. मुजाका = मुजाखा = वखा, महत्त्व

९०. जीवाभ्या जीवादारभ्य = मनापासून, तनमनधने करून. सातारा प्रतीत 'जिवापलिकडे' असे आहे.

९१. गुमान = हिशेब, थोरवी

Maratha.Exe

घेऊ नये. म्हणोन निमित्ये करून एक-एक मातबर सरदार सरकारकून निघोन जाते जाले. कितेक रायगडास गेले.

१८. इलाचीबेग[९२] विशाळगडाचे घाटे उतरून हजार पाचशेनिशी पुढे आला. बातमी नेली. त्यात महाराज बेहोष, तजवीज तयारी काही एक नाही. त्या अर्थी 'वकिलीस आलो' ऐसा बाहाणा करून, पुढे पत्रे पाठवून, दौड करून, संगमेश्वरी जाऊन पोहोचला. ते समयी सर्व लोक राहिले तेही पळाले आणि रायगडास गेले. येसूबाईसाहेब व शिवाजी राजेही रायगडीच होते. फौज येऊन पावली. इलाची बेग आला म्हणोन महाराजांस बातमी सांगितली. तेव्हा "बाबा कोठे आहेत? त्यास बोलावा. का आले ते शोध करून त्यास पुढे भेटीस जावयास सांगा,"[९३] ऐसे म्हणतात तो दरवाज्याजवळ येऊन पावले. तेव्हा लोकांनी "अद्यापि सावध व्हावे. आपणास पाठीशी बांधून काढून पन्हाळ्यास नेतो," ऐसे बोलले असता न ऐकत. तो जवळ शेपन्नास मात्र माणूस राहिले. खासाच उठोन दरवाज्यात[९४] आले. तो इलाचीबेग याणे पुढे होऊन धरले आणि कैद केले. कोणी हत्यार धरिले त्यास तेच वेळेस मारिले. कब्जी

---

९२. ग्रांट डफ म्हणतात, 'गोवळकोंडकर तुकरीबखान व त्याचा मुलगा इखलासखान यांनी संभाजीस धरण्याचे काम कोल्हापुराहून येऊन साधिले.'

९३. ग्रांट डफ म्हणतात, 'बातमी घेऊन जासूद आले तेव्हा संभाजीराजे अमलाच्या धुंदीत असून, असे भलतेच बकाल तर तुमची नाके कापीन' असे त्यास बोलले.

९४. वेष पालटून जाण्याच्या संधीत असता संभाजीराजांस त्यांच्या आंगावर बहुमोल दागिने पाहून धरिले व ओळखिले. -ग्रांट डफ.

Maratha.Exe

बावासही कैद करून पादशाहा विजापूर प्रांत सर्व हस्तगत करून, तेथील पादशाहा किल्ल्यांत कोंडून, भोवती फौज ठेवून, मोर्चे देऊन, तुळापुरी मुक्कामास आले होते तेथे इलाचीबेग याणी महाराजांस धरून, माघारे जाता आपले लोक ठेवीत-ठेवीत आला होता त्यात मिळोन, दहापाच हजार फौजेने जमावानिशी तुळापुरास जाऊन पोहोचला.

१९. त्या नंतर पादशाहास वर्तमान पोहाचलियावरि कब्जीस नेऊन गुजरला.[९५] तेव्हा पादशाहा बोलले जे, "हा आहमक[९६] कबजी, याणे येवढे राज्य राजास वेडे करून बुडविले. यास लागलाच सुळी देऊन, तीरमार करून मारा," म्हणून सांगितले. त्याप्रमाणे मारला. संभाजी राजे धरून आणिले ते समयी पादशाहा बहुत खुषी होऊन कृत्यकृत्य जाले. भागानगर व विजापूर दोनी मसलती[९७] करून हस्तगत जाली. हे तरि काही एक आयास न पडता मोठे आयासाचे काम, ते सहज जाले. दरोबस्त दक्षिण साध्य होऊन फत्ते जाली. हे चित्तांत येऊन बक्षीला[९८] फौज कलमी[९९] किती आहे विचारिले. याउपरि एक वर्ण करावा, हिंदू ठेवूच नये, म्हणून ओले अन्न विकावे

---

९५. गुजरला = स्वाधीन केला, ताब्यात दिला.

९६. आहमक = महामूर्ख, पाजी. 'अहमक' अस दोन्ही प्रतीत आहे, परंतु चिटणिसप्रतीत शोध घालून बंजी' अशी अक्षरे घातली आहेत व 'ह' 'घ' सारखा दिसतो त्यावरून 'अधम कब्जी' असे झाले आहे, ते कोणी गैरसमजुतीने पाठीमागून केले असावे.

९७. मसलत = (खटपट) स्वारी, मोहीम

९८. बक्षी = सेनापती

९९. कलमी - कागदी लागलेली, नक्की ?

Maratha.Exe

ऐसा हुकूम केला. तेव्हा सर्व वजीर याणी व सरदार याणी विचार केला जे, ''पादशाहा या उपरि निरंकुश[१००] जाले. म्हणून हे बुद्धी जाली. पुढे परिणाम ठीक नाही. जाणून आसदखान वजीर वगैरे उमराव यास विचार पडला. फौज कलमी विचारली. तेव्हा मसलत[१] राहिली नाही, हे जाणून लोक दूर बडतर्फ करावे म्हणतील. व ओले अन्न विकणे याणी हिंदू कसे ऐकतील? परवरदिगार[२] याणी जात निर्माण केली ती मोडती हे घडत नाही. हे दोन्ही बुद्धी[३] पादशाहास चांगल्या जाल्या नाहीत. विनाशकाळ जवळच दिसतो.'' ऐसे तर्क करून विचार करिते जाले. ओले अन्न विकण्यास सांगितले. ते समयी भीमा-पैलतीरी पादशाहा होते. तेथून यत्किंचित[४] हिंदू मातबर सरदार व वाणी उदमी जैसिंग आदिकरून हिंदू तितके निघोन परतीरी जाऊन उतरले ते समयी मुसलमान थोडे, हिंदू बहुत, हे कळले, वजिरांनी ''हे करणे चांगले नाही. हिंदू फार, सर्व बदलल्यावरि उत्तम गती होणार नाही.'' ऐसे प्रकारे अर्ज केलियावरि मना करून चालते तसे चालविले. फौज विचारिली, याउपरि दूर करतील हे जाणोन सर्वांनी वजिरांनी मसलत केली की, ''दोन्ही पादशाहाती तरि फत्ते जाल्या. एक महाराष्ट्र[५] राहिले. त्यास संभाजी हस्तगत जाले, परंतु

---

१००. निरंकुश = बंधनरहित, प्रतिबंधरहित, निष्कंटक राज्य.

१. मसलत = स्वारी, यापूर्वीची ९ वी टीप पाहा.

२. परवरदिगार = पोषण कर्ता परमेश

३. बुद्धी = 'हिंदूंस बाटविण्याची व फौज कमी करण्याची' ह्या दोन खेळ्या

४. यत्किंचित = यच्चयावत्, सर्व

५. 'महाराष्ट्री राहिली' सातारा प्रत.

Maratha.Exe

किल्ले, कोट हाती लागणे व त्यांचे भाऊबंद व बेटे आहेत, तसेच लोक मर्दाने शिवाजीराजे यांचे पदरचे उमराव कर्ते आहेत. राजा बेहोष जाला त्याचे फळ पावलाच. तत्रापि 'यास कैदेत ठेविलियाने हे किल्ले कोट देवतील. यास्तव यास कसे करावे, म्हणून पादशाहा विचारतील, तेव्हा यास मारावे, ठेवू नये', हेच सर्वांनी सल्ला द्यावी. हे जिवंत असता त्यांचे राज्यांतील माणसास दुग्धा[६] पडेल. यांचा वचक धरतील. यास्तव यास विल्हे लाविले म्हणजे यांचे भाऊबंध सर्व सरदार एक होऊन किल्ले कोट बळावून भांडतील. मोहीम प्राप्त होईल. सर्व अलम[७] यांचे पोट भरेल.'' असा विचार सर्वांनी ठरविला.

२०. संभाजीराजे बत्तीस पस्तीस वर्षांत, तारुण्य, पूर्ववयात, बहूत स्वरूप सुंदर होते. पादशाहानी पाहून विचार केला की, ''यास बाटवावा, मुसलमान करून नंतर मनसब सरदारी देऊन ठेवावा, म्हणजे मुसलमानी झाली. हा पुरुष चांगला व थोरले घरंदाज कुळांतील आहे.'' म्हणून विचारावयास पाठविले की, ''तुम्ही बाटावे म्हणजे जीव वाचवून तुमची दौलत तुमचे स्वाधीन करितो.'' त्याजवरून राजे याणी उत्तर केले की, ''बाटा म्हणतो तरि हे गोष्ट घडावयाची नाही. ज्या अर्थी कैदेत आलो, तेव्हा वाचणे ते काय? तुमचे विचारास येईल ते करावे. तथापि तुमची बेटी द्यावी म्हणजे

---

६. दुग्धा = (द्विधा) अनिश्चय, करू न करू

७. अलम = लोक, फौजेतील लोक. येथे असे म्हटले आहे. पण ग्रांट डफ म्हणतात, 'उमराव लोकांनी संभाजीचा जीव वाचवावा म्हणजे त्याचे लोक किल्ले आपल्या स्वाधीन करतील' अशी सल्ला बादशाहास दिली. हे लेख परस्परांस अगदी विरुद्ध आहेत.

Maratha.Exe

बाटतो."[८] ऐसे उत्तर सांगून पाठविले. त्याजवरून पादशाहास कोप आला. आणि सर्व वजीर अमीर यास विचारले की, "यास काय करावे?" तेव्हा सर्वांनी सल्ला दिली जे "हा आहमक[९] आहे. बेहोष व उद्दाम आहे. याचा शिरच्छेद करावा." याप्रमाणे बोलताच आयुर्दाय सरला तशी पादशाहास बुद्धी होऊन शिरच्छेद करावयास सांगितले. तेव्हा तत्काळ आणून तुळापुरावरि शके १६१० विभवनाम संवत्सर यांत मारिले. संभाजीराजे सुरतपाख[१०] म्हणोन पादशाहा बोलून ठेवीत होते. त्याणी उत्तर केले की, तुमची बेटी द्यावी. त्याजवरून पादशाहा त्यांचा वध करितात, हे बेगमेस[११] कळोन, सांगोन पाठविले की, वध करू नये, तो मारिले. याजमुळे बेगम बोलली जे, "त्याचा प्राण माझे नावे करून गेला. याउपरि आपण दुसरा भ्रतार करणार नाही." ऐसा निश्चय करून राहिला. हे पादशाहास समजले.

२१. ऐसे झाले असता संभाजीराजे यांचे पुत्र शिवाजीराजे व येसूबाईसाहेब व आणखी नाटकशाळा[१२] व मदनसिंग संभाजी महाराजांचा इलाखा[१३] ठेवून राजारामसाहेब रायगडी होते ते नजरबंद होते. तेथे हे वर्तमान समजले. शिवाजीराजे लहान, साहासात

---

८. उत्तर देतांना शेवटी पैगंबर महंमद यांस गालिप्रदानही केले असे ग्रांट डफ म्हणतात.

९. येथे दोन्ही प्रतीत 'अहमक' असेच आहे. आहमक = मूर्ख, बेअकल.

१०. सुरतपाख = सुंदर चेहऱ्याचे

११. जी ओसजेबाची बेटी

१२. नाटकशाळा = रखेल, ठेविलेली बायको

१३. इलाखा = भाग, संबंध, कुटुंब

Maratha.Exe

वर्षांचेवय. त्याकडून राज्यभार आटोपणे घडणार नाही. राजारामसाहेब सुबुद्ध, कर्ते, तेव्हा सर्वांनी येसूबाईसाहेब यासहवर्तमान विचार करून राजारामसाहेबी मसलत करावी, राज्याचा आटोप कारभार करावा, ऐसे केले. रायगडी शिवाजीराजे व येसूबाईसाहेब राहून पादशाहाची फौज रायगडावर येणार, निघाली, हे कळताच सर्व कारभारी मातबर सुद्धा रायगडचा बंदोबस्त करून, पन्हाळा विशालगडाकडे जावेसे करून, निघोन गेले. त्यासमयी विजापूरचे पादशाही कोट घेऊन शके १६११, शुक्ल संवत्सरे, ते पादशाहात बुडविली[१४]. रायगडास फौज रवाना जाली. आणि जंजिरेकर हबश्यांस लिहून 'रायगडास मोर्चे देणे' म्हणून हुकूम केला. आणि आसदखान वजीर यांचे लेक जुल्फिकारखान[१५] यासच रवाना केले. हबश्यांस लिहिलियावरून त्यांचा वेढा किलियास येऊन बसला. किल्लेकरी याणी झुंजणे, मोर्च्यांवर पडणे, इत्यादि शर्त करणे ती केली. दाहा महिने किल्ला भांडविला. बाहेरील कुमक येणे राहिले. राजारामसाहेब चंदीकडे[१६] सर्व कारभारीसह निघोन गेले. शह[१७] भारी. परिणामही नाही. तेव्हा जुल्फकारखान याणी सांगून पाठविले की, "सर्व सरदार व राजाराम गेले संभाजीराजे यांचा इलाका यास काडीइतके भय नाही. बेगम

---

१४. विजापूर आधीच घेतले होते. यापूर्वीची टीप ५ पाहा.

१५. याचे नाव 'यातिकदखान' असे होते. संभाजीच्या मुलामाणसांस धरून घेऊन आणिल्यावर त्यास 'जुल्फिकारखान असा किताब दिला; त्याच्याकडेच पन्हाळचा सुभा असता त्याचा हस्तक नुखरीबखान याने संभाजीस धरिले. – ग्रँट डफ.

१६. इंग्रजीत 'जिंजी' असे या किल्ल्याचे नाव

१७. शह भारी = कोंडमारा अतिशय

Maratha.Exe

इजलाही समजले. तिने पादशाहाशी बोलविले की, ''तो बेटा माझा. त्यास अभय कौल देऊन आणावे.'' हे सर्व येसूबाईसाहेबांस सांगून पाठविले. तेव्हा बाईसाहेब बोलिली, ''असे सापडलो म्हणजे आधीच अविंध, त्यात द्वेषी चांगले नाही, जुल्फिकारखान यांचे इमान प्रमाण करून त्यांचा आश्रय करावा हे उत्तम दिसते. व बेगमेचेही निरोप आदरयुक्त आले. तेच साधन करावे आणि जाऊन भेटावे.'' ऐशी मसलत सर्वांचे विचार करून जुल्फिकारखान यांशी राजकारण बळाविले. त्यात बेगमेसही निरोप पाठवून पक्के केले. तिचे इमान आश्वासन आणिले आणि महाराज उतरून आणून खानाचे मांडीवरि बसविले. यांचे वडील, चुलते ते सर्व सोडून गेले. सर्वांविशी वडील तुम्ही आहा. असे म्हटलियांवरि त्याणीही ''येविशी याउपरि तुम्ही खतरा[१८] न करणे. याचे जिवास व अबरूस कदापि धक्का लागू देणार नाही,'' म्हणून कुराण उचलून दिले. खातरजमा केली. आणि शिवाजीराजे व मदनसिंग नाटकशाळेचे पोटी होते व येसूबाईसाहेब आणखी नाटकशाळा एक-दोन इत्यादि सर्व घेऊन खान सर्व दौलत खजिना, मालमत्ता, साने,रूपे, हत्ती, घोडे व तख्ताचे सोनेही सापडले ते घेऊन पादशाहाकडे निघोन गेले. किल्ला खाली करून आपले लोक त्याणी चढविले.[१९] जुने लोक वगैरे यास हरएक[२०] उपद्रव न केला. आणि पादशाहापाशी जाऊन शिवाजीराजे यांस भेट केली.

---

१८. खतरा, खत्रा = संशय, भीती

१९. सूर्याजी पिसाळ नावाच्या एका जुन्या नौकराने वाहनी देशमुखी व रायगडची हवालदारी मिळावी या लोभाने किल्ला सर करण्यात मदत केली. - ग्रँट डफ.

२०. हरएक = कोणताही.

Maratha.Exe

शिवाजीराजे भेटलियावरि वरकड 'चोर' हा राजा 'साहू' आहे बोलले, आणि बहुत प्रीति व आदर केला. नाव 'शाहू' ऐसे जाहले हे वर्तमान बेगमेस कळलियावरि तेच क्षणी पादशाहास अर्ज केला की, "माझा बेटा हा, याविशी याउपरि दुसरा विचार नसावा." म्हणून आश्वासन घेऊन महाराज व सर्व आपले भेटीस नेले. जवळ बसवून फार प्रीतियुक्त बोलून, येसूबाईसाहेबांस भेटून, त्यांचे समाधान करून, बहूत अबरूने जैसे उचित तैसेच आपले डेऱ्यालगत, दुसरे कोणी जाऊ नये, असे मर्यादेने जाळीत* ठेविली. खर्चाची बेगमी व शागिर्दपेशा[२१] व दरमहा यथायोग्य नेमून, आपण सर्व पाहून, पावते करून, नित्य दोन वेळा जातीने जाणे, समाचार घेणे, राजास अलंकार, वस्त्रे आदि लहान हत्ती बसण्यास व घोडी वगैरे देऊन बहुतच आदर करिती झाली. आणि पादशाहांनी आपले बरोबर, बाहेर चौकी पहारे ठेवून, "तुम्ही याउपरि आपले लोक याशी मसलत अथवा काही एक फितवा न करिता स्वस्थ असावे," सांगून समागमे ठेविले. याप्रमाणे तिथे राहिले. ते समयी जोत्याजी केसरकर, करवीर प्रांती पुंजाळ गावचे पाटील, हे संभाजी महाराज यांजपाशी सेवा करून इतबारी व कर्ते, शाहाणे होते. शाहूमहाराज बाळवय असता त्यास खेळवणे, शिक्षा लावणे (याजकरिता) ठेविले होते. ते महाराजांबरोबर गेले होते. बेगमेकडे जाणे, बोलणे व पादशाहाकडे जाणे येणे वगैरे इतबारी कामात तेच राहिले. याप्रमाणे संभाजी महाराज यांचे चरित्र समाप्त झाले.

संभाजीमहाराज चरित्र समाप्त

---

* जाळी = पडदा, गोषा

२१. शागिर्दपेशा = परिचारक, सेवक

Maratha.Exe

श्री थोरले राजाराम महाराज यांचे चरित्रप्रकरण

१. श्रीमन् महाराज राजेश्री राजारामसाहेब यांस संभाजी महाराजांनी राज्य आक्रमण करून रायगडी नजरबंद ठेविले होते. तेथे असता संभाजी महाराज यांस औरंगजेब बादशाहांनी धरून नेले आणि शेवट जाला. रायगडास बादशाहांनी जुल्फिकारखान यांची काही फौज देऊन रवानगी केली. ते निघाले हे वर्तमान समजलियावरि बहुत संकट प्राप्त होऊन, सर्व मुत्सद्दी व सरकारकून व सरदार जमा होऊन, पुढे विचार काय करावा, येथून निघोन सर्वांनी बाहेर जाऊन मसलत करावी, तरि संधी राहिली नाही फौज पागा सर्व मोडले गेले किल्ले यांचे बंदोबस्त व सामान पूर्वील $ धारे मोडून बेसरंजाम जाले. बंदोवस्तास यथायोग्य जेथील तेथे माणसे ठेविली त्यांच्या घालमेली जाल्या. सेनापती अष्टप्रधान सर्व यांचे विध्वंस जाले. कर्ती माणसे चार चहूंकडे लागली. काही मेली, काही मारली गेली. हंबीरराव सेनापती वाईवर संभाजीराजे याणी रवाना केले होते. तेथे गोळा लागून पडले.[१]

$ धारा, धारे = नियम, वहिवाटी.

१. विजापूरचे राज्य मोडल्यावर तेथील एक सरदार, सर्जीखान, मोंगलाकडेस राहिला; त्याजला संभाजीचे मुलुखावर औरंगजेबाने पाठविले. ह्या सर्जीखानाशी लढाई करून वाई येथे त्याचा हंबीररावाने पराभव केला; परंतु त्याच लढाईत तो मारला गेला.

Maratha.Exe

मोरोपंत प्रधानही वारले. चिटणीस मारिले,[२] खजिना खराब जाला. राज्याचे अधिकारी शिवाजीराजे, संभाजीराजे याचे पुत्र, लहान वय आठ* वर्षांचे, यास घेऊन व सर्व कुटुंब घेऊन निघोन गेले असता निभाव पडणार नाही. जिकडे जाऊ तिकडेच पैगम[३] पाठीवर आधी करितील. राजारामसाहेब सर्वगुणसंपन्न व वयेकरून प्रौढ. कजाखी[४] करणे पडेल तशी राजकारणे, लढाई, करण्यास युक्त. याणी शिवाजीराजे यास सिंहासन राज्याभिषेक करून, सर्व कार्यकारभार करून, दौलत सर्व गेली ती जमवावी, औरंगजेबासारखा शत्रू याणी ग्राशिले, त्यास जाहाबाजीचे[५] हुन्नरे[६] गेले राज्य साधावे, इतके करण्यास युक्त आहेत.

२. असे म्हणून, येसूबाईसाहेब[७] यांस सर्वांनी पुढे विचार कसा करावा, विचारिले. तेसमयी त्याणी सल्ला सांगितली जे, "मुलाचे वय लहान, राज्य तरि गेलेच, त्या अर्थी तुम्ही सर्वही पराक्रमी मनसबदार शूर यांणी एक विचारे होऊन, राजारामसाहेब यांस घेऊन बाहेर पडावे. मुलास बाहेर जाऊन राहाणे यास जवळ जागा रायगडाहून बाकी ऐशी दुसरी नाहीच. त्याअर्थी मुलास व आम्हास

---

२. संभाजी महाराजांचे चरित्र, कलम ७ पाहा
* "पाच सहा" सातारा प्रत.
३. पैगम = खटपट, प्रयत्न, धावपरी
४. कजाखी = (कजाख Cossak Kosak. रशियाचे आग्नेय भागात राहणारे प्रसिद्ध घोडेस्वार) कटकट, मारामारी, लढाई करणारा
५. जाहांबाजी = हुशारी, वस्तादगिरी
६. हुन्नर = युक्ती, हिकमत
७. "सईबाई" असा पाठ एका प्रतीचा आहे तो चुकीचा

Maratha.Exe

येथील बंदोबस्त करून येथे ठेवावे. तुम्ही सर्वांनी राजारामसाहेबांसह– वर्तमान बाहेर पडून, फौज जमा करून, प्रांताचा बंदोबस्त राखिला असता सर्व मसलत[८] वोढ तिकडे आधी पडेल. येथे काही गिल्ला[९] पडणार नाही. तत्रापि थोडी बहुत मसलत पडली असताही हा किल्ला बेलाग,[१०] मजबूद, वर्ष सहा महिने टिकाव पडेल. तो तुमचा सर्वांचा एखादे ठायी जमाव पोक्त जाला म्हणजे आम्हांस काढून न्यावे. किंवा शत्रूचे प्राबल्य विशेष दिसते त्याअर्थी चंदी चंदावर[११] प्रांती दम * खाऊन, पुन्हा मसलत बळावून राज्य साधनही करणे पडेल तरी करावे. परंतु ये समयी सर्व कुटुंब निघोन एकदाच सर्वांनी शत्रूस हस्तगत व्हावे ऐसे होईल. पल्ला पोहोचणार नाही. यास्तव राजारामसाहेब व त्यांचा कबिला ऐसे काढून निघोन जावे, सर्वांनी एके ठायी मोहास पडून राहिल्यास सारी मसलत येथेच पडून सर्वांनी सापडावे ऐसे घडेल.'' म्हणोन सांगितले व ''येविषयी राज्याभिषेक करणे अथवा काहीएक (कृत्य संपादण्यास) संधी राहिली नाही. राज्याभिषेक पूर्वीच झाला आहे, व सिंहासनाचे अधिकारी ईश्वरे निर्माण केले आहेतच. दैवेकरून ऐसे शत्रूचा पराभव होऊन श्रीचे वरदान[१२] सत्य असल्यास सर्व गोष्टी शत्रुपराभव व राज्य स्वस्थ

---

८. मसलत = हल्ला, मोहीम, (मोंगलांची)

९. 'गलबल' पाठांतर

१०. बेलाग = दु:साध्य

११. चंदी = (इंग्रजीत) जिंजी. चंदावर = (इंग्रजीत) तंजावर

* ''पल्ला खाऊन'' कोल्हापूर प्रत.

१२. वरदान ''सत्तावीस पिढ्या राज्य दिले'' हे

Maratha.Exe

जालियावरि घडून येतील. ❊

३. या प्रकारे बाईंनी सांगितले ते सर्वांचे चित्तास बहुत योग्य मसलत ऐसे वाटून सर्वांसही हर्ष जाला. परंतु महाराज केवळ लहान प्रसंग असा. एकटे ठेवून जाणे प्रशस्त वाटत नाही ऐसे राजाराम साहेबासहवर्तमान संकट पडले. तत्रापि मसलती करून हे करणे प्राप्त येऊन, किल्ल्याचा बंदोबस्त सामान पोक्त व लोक वगैरे करणे तसा करून, कारभारी मुख्यत्वे उद्धव योगदेव राजाज्ञा नि।। पिंगळेच जोत्याजीराव केसरकर यांस ठेवून, राजारामसाहेब याणी सर्व प्रधान व राहिले मुत्सद्दी व सेनाधिकारी व सरदार, यांची समाधाने करून म्हटले, "ये समयी पूर्वी महाराजांनी सर्वांस वाढविले, ते लक्ष चित्तांत ठेवून, मधील कारकीर्द जाली हे कोण्ही एकानी चित्तांत तिळप्राय वैषम्य आणू नये. सर्वांनी एकविचारे चित्तांतील विषण्णता[१३] सोडून, राज्याचे अधिकारी शिवाजीराजे पूर्वीचे तेच हे ऐसे लक्ष ठेवून, आम्ही कारभारी, आमचे आज्ञेत राहून, पूर्वीहून विशेष ज्याची जशी शक्ती त्याहून अधिक पराक्रम करून, औरगंजेब शत्रू यास जिंकून राज्य रक्षावे. येविशी पूर्वी[१४] थोरले महाराज बोलले आहेत जे, मी येसूबाईचे पोटी येणार. शके १५९५ त कर्नाटक प्रांती स्वारी गेली होती त्या समयी महाराजांचे अंगात श्री देवी येऊन ❊ बोलली जे, 'पुढे शिवाजी होईल तो राज्य बहूत दिवस करील. हिंदुस्थानही

❊ येसूबाई मोठी शाहाणी व धीराची बायको होती. यापूर्वीच्या टीपा ७ व २१ पाहा.

१३. विषण्णता = खिन्नता, "विषमता," पाठांतर.

१४. हा मजकूर चिटणिस प्रतीत नाही, कोल्हापूर प्रतीत मात्र आहे.

* हे श्रीशैल मल्लिकार्जुन येथे घडले.

Maratha.Exe

सांधिल,' असे बोलले. मला ठाऊक तसे तुम्हांस सर्वांसही माहीत. यास्तव सर्वांनी मनांतील किल्मिष टाकून मजसुद्धा खातरी झाली पाहिजे.'' म्हणोन राजारामसाहेब बोलून सर्वांची शफता-प्रमाणे व्हावी, म्हणून येसूबाईसाहेब व शिवाजीराजे यांस बसवून, आपणासुद्धा वाक्यता[१५] केली. आणि पूर्वी प्रतापराव गुजरांची सोयरीक झाली ती वारलियावरि संभाजी महाराज यांचे कारकीर्दीत दोन[१६] लग्ने झाली; एक मोहिते यांची कन्या ताराबाईसाहेब, व एक कागलकर घाटगे यांची कन्या राजसबाईसाहेब, ऐशी केली होती.[१७] त्या दोनी स्त्रिया समागमे घेऊन व सर्व सरकारकून व प्रल्हाद[१८] निराजी व खंडो बल्लाळ चिटनवीस व बाबाजी निळो पारसनीस व संताजी घोरपडे व धनाजी जाधवराव व खंडेराव दाभाडे वगैरे सरदार जितके कार्यकर्ते माणूस, तितके घेऊन निघाले. संभाजी महाराजांचे कुटुंब सर्व रायगडी ठेविले. आपण[१९] निघताना येसूबाईसाहेब यांचे चरणीं मस्तक ठेवून श्रमी जाहाले. तेव्हा बाईसाहेब याणी मस्तकी हात ठेवून 'यशस्वी व्हावे, गेले राज्य मिळवावे, श्रमी होऊ नये.' म्हणोन सांगितले. नेत्र पुसून शिवाजीस पोटाशी धरून पुन: भेट होईल तो सुदिन म्हणोन

---

१५. वाक्यता केली = आणभाक घेतली.

१६. ''तीन लग्ने'' कोल्हापूर प्रत.

१७. या शब्दापुढे ''कोणी शिर्के यांची म्हणतात. व अंबिकाबाईसाहेब खानविलकर यांची कन्या. ह्या तिघी'' असे शब्द कोल्हापूर प्रतीत आहेत.

१८. प्रल्हाद निराजी हे पूर्वीच्या न्यायाधिशांचे चिरंजीव. यांनीच ह्या वेळी पुढे सरसावून, सर्वांचे एक मत करून मसलती केल्या.

१९. ही वाक्ये कोल्हापूर प्रतीतील, चिटणिस प्रतीत ही नाहीत.

Maratha.Exe

राजाराम साहेबी निरोप घेतला.

४. नंतर निघोन प्रतापगडी येऊन देवदर्शन केले. आणि सर्व किल्ले यांची हुषारी व सर्वांस पत्रे पाठविणे, सामान जेथील तेथे, लोक वगैरे आहे नाही हे पाहून, बंदोबस्त करविले. राजाराम नाव! तसेच महाराज गंभीर व चतुर, शूर, धैर्यवान, सर्वांस वेध लावून मसलत मंत्र करणे याविषयी परम विचक्षण, ऐसे सर्वांस भासून सर्व लोक महाराजांस वश जाले. कार्य करू लागले. प्रतापगडी श्रीदेवीची प्रार्थना केली, ''प्रसंग तरि असा येऊन प्राप्त जाला. हे राज्य तुझे देणे. पूर्वी वरप्रदान दिले.[२०] ते लज्जा तुजला! प्रसाद तुझा! रक्षण करणे तसे करावे,'' म्हणता श्रीदेवीनी प्रसाद पुष्पे अंगावरील दिली. ती मस्तकी वंदन केली. आणि तेथील किलियाचा बंदोबस्त करून, साताऱ्यास येऊन, तथून परळीस जाऊन, श्रीरामदासस्वामींचे समाधीचे दर्शन घेऊन, पूजा प्रार्थना करून विनंती[२१] केली की, ''थोरले महाराज यांचे मस्तकी वरदहस्त आपला होता. आपले वरे व श्री देवीचे वरेकरून त्यांस राज्य प्राप्त जाले. ज्या देशी महाराजांचे राज्य नाही त्या देशी स्वामींनी गाव मागावा, महाराजांनी सनदा करून द्याव्या, तेथपर्यंत महाराजांचे राज्य व्हावे, अशी स्वामींनी लीला केली! महाराज समाप्त होण्याचे संधीस राज्याचेही भविष्य सांगोन ठेविले. उद्धव गोसावी यांचे व आपलेही भाषण[२२] जाहले. इत्यादि

---

२०. ''तुझे घराणे सत्तावीस पिढ्या राज्य करील'' असा मालोजीस दृष्टांत झाला होता त्यास अनुलक्षून वरील वाक्य आहे यापूर्वीची टीप १२ पाहा.

२१. ही वाक्ये चिटणिस प्रतीत नाहीत. कोल्हापूर प्रतीत मात्र आहेत.

२२. हे भाषण कोठे सापडेल ?

Maratha.Exe

लीला ऐकोन जाणत आहे व काही दृष्टीनेही मी पाहिलेले आहे. आपण समाप्त जाला ते समयी 'माझी काया गेली खरी । मी आहे जगदांतरी[२३] ।' हेही आपले वाक्य सत्य आहे. तरि महान् शत्रूशी गाठ पडली आहे. यात मुलाचे व माझे व राज्याचे संरक्षण करणे स्वामींकडे आहे. लज्जा आपली आहे!'' अशी उभे राहून हात जोडून आनंदाश्रुयुक्त प्रार्थना केली. त्या समयी पादुकेवरून पुष्पाचा प्रसाद आला तो आक्कांनी[२४] घेऊन श्रीफल व पुष्प दोन्ही प्रसाद ओट्यांत घातले. ते प्रसाद घेऊन, भोजन करून आक्कांची आज्ञा घेऊन रामचंद्रपंत अमात्य वगैरे मंडळीसहवर्तमान पन्हाळियास गेले. मध्ये राहून, दम खाऊन लोक ठेवणे, फौजबंदी करणे, यास अवकाश पडून पाहून करण्यास मोगलाच्या फौजा हिंडू लागल्या, दाटी पडली, तेव्हा पन्हाळियास जाऊन पोहोचले. तेथे[२५] राहोन सर्व सरदार मंडळी मिळोन फौजा जमा केल्या. तीस-चाळीस हजार फौज जमली.

५. इकडे जुल्फिकारखान यास पादशाहा यांनी रायगडास पाठविले. त्यांनी येऊन मोर्चे दिले. हे वर्तमान पन्हाळ्यास समजल्यानंतर, रायगडास वेढा पडला, आपण पायबंद[२६] लावावा, म्हणजे ओढ पडेल. रायगडचा वेढा उठेल. म्हणून आपली फौज

---

२३. 'माझी काया गेली खरे । मी आहे जगदाकारे । ऐका स्वहित उत्तरे । सांगेन ती' ।। इत्यादि.

२४. आक्काही रामदास स्वामींच्या शिष्यमंडळीत ज्या शिष्या होत्या त्यांपैकी एक.

२५. हा मजकूर कोल्हापूर प्रतीत मात्र आहे. चिटणिस प्रतीत नाही.

२६. पायबंद लावावा = अटकाव करावा, बाहेरून हल्ला करून वेढ्यांचे कामास व्यत्यय आणावा. (घोड्यास पायबंद लावितात त्यावरून)

Maratha.Exe

तयार करवून, बाळ जोशी * संगमेश्वरकर यांजकडून मुहूर्त आणवून अमात्य यांनी धनसिंगराव जाधवराव मुख्य सरदार, पोटी सरदार पथके होते त्यांचे स्वाधीन केले. त्यात संताजी घोरपडे यांचे पथकही स्वाधीन केले. फौजेसुद्धा धनसिंगराव जाधवराव याणी मसलत करून श्रीमहादेवाकडे[२७] गेले. कारण पादशाहाच्या फौजेची ओढ आपल्याकडे पडावी. मैदान मुलकांत लढाई द्यावी. मराठी फौज आहे असे पादशाहास कळावे. याजउपरि पादशाहास मराठी फौज आली हे वर्तमान तुळापूरचे मुक्कामी समजल्यानंतर रणमस्तखान व शास्ताखान फौजेसुद्धा रवाना केले. त्या समयी जाधवराव यांस संताजी घोरपडे बोलिले की, ''पादशाहा याची फौज एक दोन मुक्कामांवर आली आहे. फलटणचे आश्रयास आपण लढाई द्यावी. पाठीवर डोंगर असावा. माझ्याबरोबर दोन हजार स्वार सडे एकांडे निवडक द्यावे. शिवाय माझे पथकानिशी तुळापूरचे मुक्कामी जाऊन बरायखुद पादशाहा यांजवर मी छापा घालितो. मराठे आहेत असे खांशास कळवून येतो.'' या प्रकारे बोलिले असता जाधवराव ''फार चांगले!! शाबास!'' असे बोलून घोरपडे यांचे खास पथकाशिवाय दोन हजार निवडक एकांडे व विठोजी चव्हाण असे बरोबर दिले. तितक्यांनिशी संताजी घोरपडे निघोन डोंगराच्या आश्रयाने जेजुरीस येऊन, श्रीचे दर्शन करून, दिव्याच्या घाटाखाली जाऊन, झाडीत मुक्काम केला. तेथून मध्यरात्रीचे अमलात तुळापूरचे मुक्कामी जावयास मार्गाने जाताना ऐलीकडे तीन कोशांवर छबिन्याचे स्वारांची गाठ पडली. त्यास सांगितले की, ''पादशाहाचे लष्करांतील हिंदू सरदार शिर्के व मोहिते

---

* हे कोल्हापूरचे जोशीराव यांचे मूळपुरुष.

२७. श्रीमहादेव म्हणजे शंभुमहादेव.

Maratha.Exe

वगैरे आहेत त्यांजकडील छबिन्यास आम्ही गेलो होतो. मुबादल्यास* आले म्हणून लष्करांत माघारे जातो.'' अशी पक्की खूण सांगितल्यावरून त्याणीही मार्ग दिला. याणी लष्करात शिरून छापा घातला. त्या काळी लाखो फौज असता दोनतीन हजार स्वारांनिशी छापा घालून, बहुत तसनस करून, पादशाहाचे डेऱ्याचे तणाव तिघे बंधू घोरपडे व चव्हाण याणी तोडून डेऱ्याचे सोन्याचे कळस दोन्ही घेतले. याजकडीलही थोडे - बहुत स्वार पडले. पादशाहाचे फौजेचा दुभाग करून गटानिशी निघोन सिंहगडचे झाडीत आले. सिंहगडावर प्रतापराव गुजर यांचा लेक सिधोजी गुजर हे किल्लेदार होते. त्यास वर्तमान कळलियानंतर खाली येऊन यांसि भेटले. यांची बरदास्त केली. जखमी होते ते त्यांच्या स्वाधीन केले ते किल्ल्यावर नेहले. दोन मुक्काम त्या झाडीत करून तेथोन निघोन भोरावर येऊन, पुन्हा घाटाखाले उतरून, रायगडाचे संधान राखून, जुल्फिकार यांचे फौजेवर छापा घालून, त्यांची तसनस करून, त्यातील पाच हत्ती घेऊन, पारघाट चढून, वाई सातारेवरून पन्हाळेस येऊन, महाराजांचे दर्शन घेऊन पादशाहाचे डेऱ्याचे कळस आणलेले पुढे ठेविले. पाच हत्ती पुढे केले. त्या समयी महाराजांची मर्जी बहूत खूष होऊन, वस्त्रे भूषणे देऊन, तिघे बंधू व चव्हाण यास किताबती दिल्या. प्रथम लढाई शिवाजीमहाराजांचे नावावर केली, यश आले, आणि पादशाहाचे डेऱ्याचे कळस हस्तगत झाले, पाच हत्ती मिळाले, हा संतोष मानून संताजी घोरपडे यांस ममलकतमदार ही किताबत व दुसरे बंधू बहिर्जी घोरपडे यांस हिंदूराव म्हणून व तिसरे बंधू मालोजी घोरपडे यांस अमीरुलउमराव व विठोजी चव्हाण यास हिंमतबहादर अशा किताबती

---

* मुबादल्यास = सोडविण्यास.

Maratha.Exe

देऊन शितोळे यास घोरपड्यांचे पथकाची सरनोबती सांगितली. याप्रमाणे संताजी घोरपडे यांचा पराक्रम पंतअमात्य याणी पाहून महाराजास सक्त विनंती केली की, ''संताजीचा पराक्रम अति पराकाष्ठेचा. किताबत दिली ही यास योग्य नव्हे. आपले फौजेत सेनापती नाही. पूर्वी हंसाजी हंबीरराव मोहिते बीडकर (होते) हे वारले. सांप्रत त्यांचे कोणी नाही. सबब घोरपडे यांस सेनापतीची वस्त्रे द्यावी. मर्दुमी बहुत केली. पादशाहाचे डेऱ्याचे कळसच आणून जुल्फिकारखान यांचे पाच हत्ती आणिले. त्यापेक्षा यांची मर्दुमी कोठवर वर्णावी? यास्तव स्वामींनी कृपा करून पदाधिकार द्यावा.'' असे ऐकोन महाराज बोलले की, ''आमचे मनांत धनसिंगराव जाधवराव यास हे पद द्यावे असे होते, परंतु तुमची मर्जी यास देण्याची तरि देतो.'' असे सांगोन सेनापतिपदाची वस्त्रे संताजी घोरपडे यांस शके १६१०, विभवनाम संवत्सरे, श्रावण शुद्ध ५ ये तिथिस दिली.

६. तिकडे धनसिंगराव जाधवराव याणी फलटणचे मैदानात पादशाहाचे फौजेशी अरे-तुरेच्या लढाया पाच वेळा उभे राहून दिल्या. शायस्तेखान व रणमस्तखान यांच्या पाच तोफा पाडाव केल्या. ते नामोहरम जाले. धनसिंगराव यांचा मुक्काम फलटणांवर असता शास्तेखान याकडे काही मराठे सरदार होते, त्यास सांगोन धनसिंगराव यांचे फौजेवर छापा घालविला. तो सांभाळून, त्यांचीच तसनस करून, जाधवराव तोफा घेऊन आपल्या सलतनतेसुद्धा पन्हाळ्यास येऊन पोचले. श्रावणमासाचा महिना, पाऊसाळा बहुत. किल्लेखाली माचीस येऊन मुक्काम करून राहिले. हे वर्तमान छत्रपतीस कळलेवर जाधवराव यास भेटून बहुमान वस्त्रे, भूषणे देऊन 'जयसिंगराव' हा किताब दिल्हा.

Maratha.Exe

७. इकडे पादशाहा याणी मनांत विस्मय केला की, “मराठी फौज बुडाली म्हणत होतो, परंतु कायम दिसती! संभाजीचा कबिला रायगडी ठेवून त्याचा धाकटा भाऊ पन्हाळ्यास राहून, फौज जमवून आम्हाशी लढाया देतो. तरि दुतर्फा यास पायबंद लावावा.” म्हणोन रायगडास जुल्फिकारखानाचे पुस्तपन्ह्यास[२८] काही फौज पाठविली व काही पन्हाळेकडे रवाना केली. हे वर्तमान राजारामसाहेबांस कळले. नंतर पुन्हा फौज जमा करून त्याशी लढाई द्यावी असा अवकाश पडेना. त्यांच्या फौजा येऊन ठायी-ठायी दाखल जाहल्या. जुल्फिकारखान यास पुस्तपन्ह्यास फौज पाठविली. रायगडास वेध अधिक लागला. तिकडेही फौजा रवाना केल्या.* पन्हाळा येथे जमाव करितात, तो संभाजीचे भाऊ व सर्व सरदार पन्हाळ प्रांती जाऊन जमाव करितात हे पादशाहास समजले. त्याजवरि फौज रवाना केली. तिकडे रायगडास जुल्फिकारखान जाऊन पोहोचून वेढा बसविला. तेव्हा पन्हाळियास राहणे ठीक नाही. बिकट जागा सह्याद्री पर्वतांतील बांधारियाचे किल्ल्यात जाऊन राहावे, म्हणजे पहाडात जिकडे म्हटले तिकडे जाणे, दम खाणे, यास युक्त पडेल व खाली कोकण प्रांत (तिकडून) रसद सामान, फौज, लोक येऊन पोहोचेल म्हणोन विशाळगड रांगणाप्रांती गेले. सर्व देशांत पादशाहाची फौज फिरू लागली. राज्य व्यापिले. पन्हाळ्यास वेढा घालून विशाळगड रांगण्याकडे फौजा धावल्या.

---

* हा मजकूर चिटणिस प्रतीत नाही

२८. पुस्तपन्हा = मदत, साहाय्य.

Maratha.Exe

८. तेव्हा बहुत विचार दुर्घट प्राप्त झाला. सहा-चार महिने दम खाऊन फौज मसलत बळावत नाही. एखादे किलियावर राहून किल्ला भांडवून दम खावा म्हणताही किल्लेबंद[२९] झाले असता परिणाम नाही. एखादे ठायी बाहेर असता दगा[३०] झाला तर तेही ठीक नाही. त्याअर्थी कबिले एकादे किल्ल्यावरि ठेवून जमाव येथून फोडावा. जिकडील तिकडे वारापाणी करून गेले, फुटले, ऐसे करून सर्वांनी ज्यास जसे कळेल तसे दाहापाच, एकटेदुकटे ऐसे करून व मोलगाईत रोजगारास जातो ऐसे करून, पागा घोडे जसे निभावेल ते करून, चंदीस येऊन पोहोचावे. आपण सडे होऊन पाच पंचवीस मुत्सद्दी सरदार ऐसे वेष बदलून, जंगम लिंगाईत कापडी[३१] यांचे वेष घेऊन चंदीस जाऊन पोचावे. कबिल्यापाशी रामचंद्र नीळकंठ[३२] याणी या प्रांती राहून, आम्ही तिकडे गेलियावरि कबिलेही युक्तीने काढून पोहोचवावे, रायगडचीही बातमी वरचेवर राखून, तीही काढून आणून तिकडे युक्तीने शिवाजीराजे कबिले पोहोचतेसे करून, आपण याच प्रांती राहून संस्थाने जतन होतील ती करून, पुढे जसा विचार सुचेल तसे करावे, म्हणोन सांगोन ठेविले. आणि चंदीस निळोपंत प्रधान व हरजी महाडीक पूर्वी संभाजी महाराज याणी

---

२९. किल्लेबंद = किल्ल्यात कोंडलेला

३०. 'दगा' किंवा 'दंगा'

३१. कापडी = जपमाळा, गंगोदक इत्यादि विकणारे व भगवी पताका घेऊन एका क्षेत्राहून दुसऱ्या क्षेत्रास जाणारे गोसावी; यात्रेकरू.

३२. रामचंद्रपंत बावडेकर यांस 'हुकुमतपन्हा' हा किताब देऊन इकडील सर्व घाटमाथ्याचा कारभार त्यांजकडे सोपविला होता.

Maratha.Exe

पाठविले[३३] होते त्यास इकडील सर्व वर्तमान लिहून, "तुम्ही त्या प्रांती फौज व जमियत व स्थाने बहुत - बहुत खबरदारीने रक्षावीत, कायम असावे, तो आम्हीही हरतऱ्हेने तुम्हापाशी येऊन पावतो," ऐशी पत्रे लिहून व शाहाणी माणसे इतबारी यांजबरोबर सांगोन पाठविले.[३४] आणि मुत्सद्दी व सरदार यांचे सर्वांचे मसलतीने ठराव केला. लांबचा पल्ला निभावून गेले पाहिजे म्हणोन गौप्यरूपे जावे. त्याजवरून संताजी घोरपडे व धनाजी जाधवराव व खंडेराव दाभाडे व प्रल्हाद निराजी व खंडो बल्लाळ चिटणिस ऐसे (यांनी) महाराजसुद्धा लिंगाईत वाण्याचे

---

३३. नाथपंत हणमंते यांच्या मरणानंतर, यापूर्वीची टीप ६१ पाहा.

३४. "थोरले महाराजांजवळचा इतबारी भक्ताजी हुजरे बहुत शाहाणे' याजबरोबर इत्यादि कोल्हापूर प्रत. "पाठविले" या शब्दापुढे कोल्हापूर प्रतीत आणखी मजकूर आहे. तो :- x x x x "परंतु मुहूर्त विचारणा करण्यास ज्योतिषी कोणी नाहीत म्हणोन अमात्यास (रामचंद्रपंतास) आज्ञा जाहली. त्यावरून त्यांणी विनंती केली की, 'संगमेश्वरी वे।। बाळजोशी आहेत. यांजवर संभाजी महाराज यांचा लोभ होता. जोशीराव हे किताबत व पालखी देऊन जवळ ठेविले होते. धनसिंगराव जाधवराव यांसि रवाना केले ते समयी मुहूर्त जोशीराव यांजकडूनच आणिला होता. त्या मुहूर्तास यशही आले, आणि बहूत योग्यही आहेत.' असे म्हटल्यावरून त्यास आणवणेविशी आज्ञा जाहली. त्यावरून जोशीराव यांस आणवून, वस्त्रे भूषणे देऊन बहुत सन्मान केला. त्यांचे विचारे मुहूर्ताचा निश्चय करून, त्यास बरोबर घेऊन निघाले. संताजी घोरपडे हे त्रिवर्ग बंधू व विठोजी चव्हाण यांचे सलतनत सुद्धा रामचंद्रपंत अमात्य याजपाशी ठेवून धनाजी जाधवराव व खंडेराव दाभाडे व गायकवाड वंकी, प्रल्हाद निराजी व खंडो बल्लाळ चिटणीस, पारसनीस वगैरे."

Maratha.Exe

वेष धारण केले. आणखीही कोणी सरदार मातबर यांस वेष देऊन सर्वांनी एक मार्गें जावे हे ठीक नाही, घोळका न दिसावा, म्हणोन निराळे निराळे लावून दिल्हे. आणि गोकर्णावरून सौंष्यावरून, श्रीव्यंकटेशावरून, बेंगरुळावरून जावे असे ठरविले. सोबत लोक आणखी निघाले. ते बेंगरूळपर्यंत जाऊन पावले.

९. तेथे महाराजांचे पाय धुतां पाणी पायांवर घातले. एक सेवक पाणी घालतो, एक पाय धुतो, एक पुसतो, हे तेथील लोकांनी पाहिल्यावरि कानडे भाषेने चर्चा केली की, "हे कापडी दिसतात, परंतु पायांवरि पाणी घालून पाय धुवून घेणार, तेव्हा कोण्ही मातबर आहेत." असे आपले भाषेने बोलता यातही कोणी भाषा जाणणार होते. त्याणी[३५] ऐकिले. कानडे निघोन कोटांत गेले. तेथे ठाणे औरंगजेबाचे बसले होते. तेव्हा बोलणे समजणारांनी सांगितले. यावरून बहुतच दुर्घट प्रसंग पडला जे, परिणाम ठीक दिसत नाही. कसे करावे? म्हणता विचार करिता खंडो बल्लाळ चिटणिस याणी सांगितले की, "घाबरे न होता महाराज व संताजी घोरपडे व जाधवराव व दाभाडे याणी एक मार्गे जावे. प्रल्हाद निराजी वगैरे याणी राहिले सर्वांस घेऊन एक मार्गे जावे. निघावे. आम्ही आमचे दोन चार असामी आहेत ते घेऊन येथे राहतो. चौकशी पडली असता कजाखी करून नावे न सांगता सुटून येऊन प्रल्हाद निराजी याणी अमके स्थळी दम खावा तेथे पोहोचू. न घडल्यासही कोठे तरी जाऊन गाठू. सर्वांनीच गेले असता मागून धावणे येईल." म्हणून काढून दिले.

१०. ते गेलियावर कानडे याणी कोटांत वर्तमान सांगितले.

---

३५. खंडेराव चिटणीस याणी. - ग्रँट. डफ.

Maratha.Exe

हे स्वयंपाक करून जेवितात तो चौकी आली. यास धरून नेले. कोण म्हणून विचारले, "कापडी, यात्रेकरू, श्रीरामेश्वरी जातो. दहा पाच आणखी होते ते जिकडे जाणार तिकडे गेले. आम्हास दुसरीकडे जाणे म्हणोन राहिलो," सांगितले असता त्यास मारहाण करू लागले. डोईवर दगड दिले. चाबुक मारिले. परंतु "कापडीच" म्हणोन सांगितले. शेवट राखेचा तोबरा दिला असताही आम्ही स्वच्छ यात्रेकरू म्हणोन पृथक् - पृथक् मारहाण करून विचारीत असताही सर्वांचे बोलणे सारखे. तेव्हा कचेरीत चौकशी करणार बोलले की, "यात्रेकरू हे खरेच. तसेच असते तरि इतके मारापुढे बोलते. यात्रेकरूयांस पीडा करणे ठीक नाही." तीन-चार दिवस कैदेत ठेविले. तीन उपोषणे झाली. याणी "आम्ही यात्रेकरू बंदांतून सुटल्यावाचून अन्नग्रहण करीत नाही," ऐसे आग्रह धरून बसल्यावरि सोडून दिले. ते संकेताप्रमाणे तेथे जाऊन प्रल्हाद निराजी वगैरे एक जागा जाहले. आणि पुढे गेले. महाराजही चंदी नजीक जाऊन पोहोचले. तेथे याणी सर्वांनी जाऊन गाठिले. एकत्र जाले. नंतर बेंगरूळचे वर्तमान चिटणिस व पारसनीस यांसि महाराजांनी विचारले त्याणी झालेले सविस्तर सांगितले. ते ऐकून महाराज बहुत श्रमी झाले या सर्वांनी उत्तर केले जे, "स्वामिकृपेकरून मुक्त झालो आणि आलो. आता श्रमी होऊ नये.' असे बहुत प्रकारे समाधान केले.[३६] चंदीस पूर्वी लिहिले होते. आणखी लिहून पाठवून सूचना केली.

११. हे वर्तमान प्रधान व महाडीक व तेथे हणमंते[३७] होते

---

३६. ही वाक्ये कोल्हापूर प्रतीतील आहेत. तर, चिटणिस प्रतीत नाहीत.
३७. हे हणमंते जनार्दनपंत होत.

Maratha.Exe

त्यास कळलियावरि महाडीक सर्व सल्तनत[३८] घेऊन येऊन, महाराजांचे दर्शन घेऊन, पोहोचले. तेथे राजधानी व सर्व दौलत इकडील[३९] दौलत जमली ऐशीच होती, ते करू[४०] लागले. 'महाराज पोचले' हे देशी समजलियावरि कितेक सरदार, कारकून लोक, राज्यांतील कर्ती माणसे तितकी हरप्रकारे नाना वेष करून, बैलावर बसोन, ज्यास जसे कळले तसे गुप्त, प्रगट, रोजगार निमित्य, जाऊन पोहोचले. त्यांचे सत्कार करणे, त्यास योग्यता तसे वाढवणे, घोडी हत्ती देणे, ऐसे करून फौज व जमाव पाडिला.[४१]

१२. या समयात जुल्फिकारखान यांणी दहा महिने रायगडी बसोन तह करून ते शिवाजीराजे यांस व सर्व मालमत्ता घेऊन गेले. पन्हाळ प्रांती फौजा गेल्या. कोकण प्रांतात पाऊस, बहुत झाडी, टिकाव नाही. रामचंद्रपंती विशाळगड, रांगणा बळावून जागा-जागा फौज घालवणे, मारणे, करू लागले. याजवरून पादशाहांनी विचार केला राजाराम जाऊन चंदीस पावले, तिकडे फौज वगैरे जमाव पाडिला, रायगडी संभाजीचे बेटे होते तेही हस्तगत जाले, याउपरि किल्लेकोट यास उगेच माणूस मोठी मसलत करून खराब करावे हे विशेष नाही पन्हाळा प्रांत हस्तगत जाला, परंतु[४२] किल्ला हस्तगत न होय. सबब सर्जेखान सरदार पाठवून पन्हाळा व पावनगड यांस मोर्चे बसविले. परंतु कागलकर दोन्ही किल्ल्यांवर होते, त्याणी शर्तमर्दीने

---

३८. सल्तनत = चतुरंग दळ, सर्व प्रकारची फौज

३९. इकडील = देशीची, महाराष्ट्रांतील

४०. ते तो दौलत करणे = राज्योपभोग करणे

४१. पाडिला = मिळविला, वाढविला

४२. हा मजकूर कोल्हापूर प्रतीतील आहे चिटणिस प्रतीत हा नाही.

Maratha.Exe

दोन्ही लढविले. खाली मोर्चेबंदीचे मनुष्यांची डोचकी कापून आणून, त्यांचा धबधबा रचून त्याजवर तोफ ठेवून लढाई करावी! हे सर्जेखान याणे पाहून परम आश्चर्य करून पादशाहाकडे सांगून पाठविले. त्याजवरून खांसा स्वारी येऊन वेढा दिला. त्या काळी रामचंद्रपंत याजकडून पुस्तपन्हा होईना. संताजी घोरपडे हे फौजबंद, त्याजकडे पंतांनी सांगून पाठविले असता तेही येऊन कुमक करीनात. अमात्यपंत यास कागलकर यांणी सांगून पाठविले जे, 'पल्ला आपला पोचत नाही. आमची तर लढाईची शर्थ जाहली. पुढे आमचा परिणाम काय?' यावरून पंतांनी सांगून पाठविले की, 'हरतऱ्हा करून आपला जीव वाचवा, किल्ला दिल्यास चिंता नाही. बाजत बरसात[४३] जाहल्यानंतर पुन्हा किल्ला घेण्यास येईल.' याप्रमाणे निरोप आल्यावर याणी संधान करावयाच्या पूर्वी पादशाहाकडून निरोप आला की, 'तुमचे लढाईची शर्थ जाहली. निमकहलाल[४४] आहात. तुमच्या धन्याचा तुम्हास पुस्तपन्हा होत नाही त्या अर्थी तुम्ही दोन्ही किल्ले सरकारात द्यावे. मागाल ते बक्षीस देतो.' याप्रमाणे पादशाहाचा निरोप आलेला ऐकोन यांणी मान्य करून पन्हाळा व पावनगड दोन्ही किल्ले पादशाहीत स्वाधीन केले. कागलकर हे येऊन पादशाहास भेटले. त्यास बहुमान करून, 'सर्जाराव' हे किताबत देऊन कागल प्रांताची पूर्वी जी देसकत[४५] होती ती करार करून दिल्ही. मशारनिल्हेनी किल्ला स्वाधीन केला. तो बहुत मर्द मनुष्य म्हणोन पादशाहांनी आपणाजवळ ठेवून घेतला. आपण पादशाहापाशी राहून आपले बंधू वगैरे मंडळीस

---

४३. बाजत बरसात = पर्जन्यकाळानंतर.

४४. निमकहलाल = स्वामिभक्त

४५. देसकत = देशमुखी

Maratha.Exe

Maratha.Exe

घाटगे याणी चंदीस महाराजांकडे रवाना करून दिल्हे. रांगणा किल्ला व कोंकण बांधारीचे[४६] किल्ले पर्जन्य काळ यात फौजेचा टिकाव होऊन येत नाहीत, म्हणोन पन्हाळा येथे सरदार व थोडी बहुत फौज ठेवून त्यासच सोईसोईने किल्ले घ्यावे सांगितले. आणि आपण सारी फौज घेऊन निघाले. प्रांतात सर्व अमल बसविला. काही किल्ले घेत चालिले.

१३. परंतु राजाराम चंदीस पोहोचले, तिकडे जमाव पडला, हे वर्तमान जेथे बिकट जागे[४७] व मर्द माणसे होती त्याजला समजताच दम येऊन जवामर्दीने राखिते जाले. कोठे मोगलांचा लगट पडोन जबरी पडल्यास ती जागा टाकून द्यावी, ते गेल्यावर पुन्हा घ्यावी, असे महाराजांकडील लोक करीत गेले. जेथे मोंगलांनी बहुतच लगट केला, जोर पडला, ते जागे गेले. पादशाहांनी मसलत मनांत आणिली की, इकडील राज्य हस्तगत झालेच आहे. परंतु राजाराम तिकडे जाऊन पुन्हा पूर्ववत् फौजेनशीन[४९] जाले. खजिनाही जाला, व दौलत प्रांतही जाला. तिकडेच स्वारी जावी, फौज पाठवावी, तरि इकडील किल्ले बाँके, माणूसही पदरी कजाक. फिरोन अमल करतील. यास्तव तूर्त या प्रांतीच असावे, म्हणोन कर्नाटक प्रांतीचे सरदार चाकर माहीत होते ते व काही फौज देऊन त्यांचे तोंडावर पाठविले. आपण छावणी करून भीमागंगामध्ये[५०] राहिले.

---

४६. बांधारी = बंधारा, शिखरांची किंवा किल्ल्यांची रांग

४७. जागे = (मराठ्यांचे) किल्ले, ठाणी वगैरे.

४९. फौजेनशीन = फौजबंद. 'फौजेनिशी जाले' पाठांतर

५०. पंढरपुरानजीक ब्रह्मापुरी येथे ई. स. १६९७ साली, बादशहाचा तळ पडला. – एल्फिन्स्टन.

Maratha.Exe

१४. चंदी[५१] प्रांती राजाराम गेले ते फौजबंदी करून होते. संताजी घोरपडे हे तिघे बंधू अमात्यांचे आज्ञेत असावे अशी छत्रपतीची आज्ञा असता पन्हाळ्याचे वेळेस उपयोगी पडले नाहीत व हुकुमात चालत नाहीत. सेडुर[५२] प्रांती झाडीत राहून तुंगभद्रापर्यंत दंगा करून, गुतीचा किल्ला घेऊन, काही प्रांत ठाणी घेऊन तिकडेच राहिले. याविषयी अमात्य यांणी सांगून पाठविले. घोरपडे न ऐकत म्हणोन सविस्तर हुजूर चंदीस विनंती लिहिली. त्यावरून महाराजांची गैरमर्जी होऊन, महादजीराव पानसंबळ यांसि शके १६१२ सेनापतीचे पद देऊन, संताजीकडील पदाधिकार दूर केले म्हणोन पंतास लिहून, संताजी घोरपडे याजंकडे भक्ताजी व बहिर्जी हुजरे पाठवून, शिक्केकटार घेऊन रामचंद्रपंत यांचे स्वाधीन केले. त्याजवरून संताजी घोरपडे, पंतांकडे आले. 'तुम्ही आमचे भेटीस येऊ नये. जाधवराव यासि सेनापतिपद देत असता आम्ही तुम्हास पद देवविले त्याचे तुम्ही उत्तीर्ण झाला! महाराजांकडे हुजूर जावे.' म्हणून उत्तर पाठविले. याजवरून घोरपडे महिना-पंधरा दिवस राहून पंतांच्या भेटीचा प्रयत्न वहुत केला, परंतु पंत काही भेट घेत नाहीत, सबब महाराजांकडे चंदीस निघोन गेले. तेथे राहून मर्जी संपादण्याबद्दल सर्वत्रांबरोबर चाकरी करणे ती शर्तीची करू लागले. उभयता बंधू, बहिर्जी व मालोजीपंतांचे आज्ञेत राहून चाकरी करीत होते. त्या संधीत चंदीकडे पादशाहांची फौज गेली त्यांचे तोंडावर धनाजी जाधवराव, जयसिंगराव

---

५१. हा मजकूर कोल्हापूर प्रतीतील. चिटणिस प्रतीत "चंदी प्रांती राजाराम यांणी फौजबंदी करून घोरपडे व जाधवराव मुलकात ते फौज आली त्याजवर पाठविले." इतकेच आहे.

५२. 'सोंडर' तर नव्हे!

Maratha.Exe

व संताजी घोरपडे वगैरे सरदार रवाना केले. यांची-त्यांची लढाई होऊन पादशाहाचे फौजेचा मोड झाला.* लढाया होऊन त्या फौजांचे काही चालू दिले नाही.

१५. या नंतर खासा पादशाहा सिंहगडास येऊन मोर्चे देऊन एक वर्ष छावणी करून सिंहगड, पुरंदर हे किल्ले घेतले. मधील[५३] किल्ले किरकोळ घेऊन तिकडेच छावणी करून राहिले. (पण) महाराजांची फौज देशांत हिंडूं लागली. आपले[५४] लोक गेले त्याचे वस्तू काही होत नाही म्हणून जुल्फिकारखान यास फौज देऊन, त्याजबरोबर सरदार दाउदखान व किलीजखान ऐसे चंदीवर रवाना[५५] केले.

१६. इकडे रामचंद्र नीळकंठ यांणी बांधारीचे किल्ले विशाळगड, रांगणा, गगनगड बावडा वगैरे बळावून, जवामर्दीने खाली प्रांतात स्वारिया करून, मारून नेऊन बेहजमी करावी. कोकण प्रांतही राखावा. त्यांचे कोणी आल्यास लढावे. पुन: जवळील मुलूख राखून असावे. ऐसे करू लागले. राहिले.

१७. महाराज चंदीस असता तिकडे सरदार गेले. भोसले, पवार, आटोळे, पांढरे, बंडगर व कोकाटे, देवकाते, महार्णव, कडू व काकडे, वाघमोडे, ढमढेरे, थोरात वगैरे याणी जाऊन आपणास सरंजाम चौथ देशमुखीचा लावून, लोकांच्या सरदाऱ्या व किताब

---

* कोल्हापूर प्रत.

५३. राजगड, पांडवगड वगैरे आणखीही किल्ले १७०१ मध्ये घेतले.

५४. आपले = पादशाहाचे. 'तिकडे लोक गेले,' असे पाठांतर आहे त्यात 'तिकडे' म्हणजे महाराजाचे फौजेवर असा संबंध.

५५. सन इ. १६९१.

Maratha.Exe

देऊन ज्या प्रांताच्या सनदा द्याव्या त्या प्रांतात जाऊन, पाळेगारीने मुलूख मारून चौथ, सरदेशमुखी, घासदाणा अमल बसवून राहतो, ऐसे ज्यांनी म्हटले त्यास त्याप्रमाणे किताब व सरंजामाच्या सनदा करून देऊन रवाना केले. त्यांणी येऊन आश्रये करून झाडीत राहावे, पाळेगारी करून त्या-त्या मुलकांत अमल बसवावा, घ्यावा, फिरोन पळावे, ऐसे करू लागले व तिकडे पथके लोक चाकरीस ठेवून चाकरी करावी. ऐसे करून पराक्रमे पुढे राज्य क्षयास न जाणे, बुद्धी व स्थिती होय या योगे घडू लागले. पवार वगैरे सर्व बहुतच श्रम करू लागले. याजवरून पवार यांस 'विश्वासराव' किताब दिला. आटोळे यास 'समशेरबहादूर' किताब दिला. चौथ व सरदेशमुखी दक्षिणेचा अमल 'जसा हात पोचेल तसे' घेत जावे सांगितले. जसा शिवाजी महाराज यांणी प्रताप करून अमल बसविला तसेच करू लागले. त्याच अन्वये पाटणकर पाटण खोऱ्यांत राहून कराड प्रांत व वाई प्रांत यात चौथ सरदेशमुखीचा अमल घेऊ लागले.[५६]

१८. चंदी प्रांत बहुत द्रव्याचा, सुवर्णाचा मुलूख, राज्य बहुत चांगले. लोकांस तैनाता पूर्वील धारेप्रमाणे सरंजाम गाव लावून दिले आणि सर्वही प्रधान, सरकारकडून, सरदार लोक भाग्यवान् (होत) ऐसी संपत्ती, सुखी सर्व झाले. जे-जे गेले त्यास त्यांची पूर्वील पदे महाराजांनी[५७] दिल्ही ती त्यांची त्यांजकडे व ज्यांचे दरख, कारखाने, महाल त्यांचे त्यांस स्थापून, ज्यांची जशी योग्यता तसे वाढवून, महाराज[५७] ज्यांजवर कृपा करीत होते त्याहून अधिक त्याजवर करावी. मातबर सरदार व सरकारकून प्रधान यांचे विचाराखेरीज व

---

५६. हे वाक्य चिटणिस प्रतीत नाही.

५७. महाराज = थोरले शिवाजी.

Maratha.Exe

मसलतीखेरीज तिळमात्र कार्य करू नये; दुर्व्यसन व नीचाचा सहवास न करणे व दुर्व्यसनी यांचा बहुत तिरस्कार; ऐसे करून सर्वांस बहुत प्रियकर ऐसे राज्य पूर्व मर्यादेप्रमाणे, पूर्वी धारे महाराजांनी करून दिल्हे त्या अन्वये चालवू लागले. आणि राज्याचे अधिकारी शिवाजीराजे यवनांचे कारागृहांतून सुटतील त्यास राज्याभिषेक करावा म्हणून आपण राज्याभिषेक न करिता सुमुहूर्ते मंचकारोहण करून, आपले नावे राजमुद्रा करून राज्य चालविते झाले. प्रल्हादपंत शाहाणे, बहुतच कर्ते निघाले. त्यांचे ठायी बहुत विश्वास, सर्व मसलतीचे मुळापासून माहीत, तजविजा करणे वगैरे गोष्टीत अध्यक्ष तेच केले. त्यास अष्टप्रधानांतील सरकारकडून पद द्यावे तरि सर्वही ज्याचे ते आले. तेव्हा यास काय सांगावे हा विचार करून आपले प्रत्यम्नच[५८] हे यास्तव प्रतिनिधी ऐसे पद नवेच योजना करून राज्याभिषेक[५९] शक एकोणीस व शालीवाहन शके १६१४ अंगिरानाम संवत्सरे यात प्रतिनिधिपद प्रल्हाद निराजी यांस चंदीचे मुक्कामी कृपा करून दिले. प्रतिनिधिपद पूर्वी थोरले महाराज यांचे कारकीर्दीत राज्याभिषेकसमयी युवराजा म्हणोन प्रतिनिधी हे पद देण्याचे ते पुत्रास किंवा बंधूस द्यावयाचे बंधू नाहीत तथापि सावत्र आहेत ते अव्यवस्थित. तत्रापि शिक्षेकडून प्रौढतेस आणोन त्यास पद द्यावे, तरि ते चंदावर प्रांती पृथक् राजधानी वडिलोपार्जित करीत आहेत. ज्येष्ठ पुत्र संभाजीराजे यांस युवराज पद द्यावयाचे, परंतु आज उपयोगी नाही. अव्यवस्थित आहेत म्हणोन कनिष्ठ पुत्रास पद द्यावे, तरि ज्येष्ठ

---

५८. प्रत्यम्न–प्रत्याम्नाय? ‘प्रतिमेचे’ पाठांतर.

५९. शिवाजीराजांच्या शकास ‘राज्याभिषेक’ शक असे नाव आहे. अर्थात् ह्याचा प्रारंभ ज्येष्ठ शु।। १३ शके १५९६ पासून.

Maratha.Exe

पुत्र असता देता नये, म्हणोन पद अनामत ठेविले होते. ते पद हल्ली मनात आणोन, मशारनिलेस युवराज-पद प्रल्हादपंत यांची योग्यता जाणोन राजारामसाहेब याणी मशारनिलेस युवराजपद म्हणून दिले.[६०] मुख्य प्रधान याजप्रमाणे सन्मानाने, वस्त्रे, जवाहीर, ढाल, तलवार, शिक्के, कटार, चौघडा, जरीपटका, तुरा, झगा, हत्ती, घोडा, साहेबनौबद[६१] ऐसे देऊन राजपत्रावर प्रधानांचे मुद्रेपाशी उजवे बाजूस यांची मुद्रा दुसरी व्हावीसे करून दिले.

१९. धनाजी जाधवराव याणी देशीहून चंदीस येताना मार्गात बहुत मेहनत केली. शूर, मर्द चंदी प्रांती पादशाहाकडील फौज आली असता आपली फौज घेऊन जाऊन शर्तमर्दीने लढाई करीत. म्हणोन महाराजांनी नवांजीस बहुत करून 'जयसिंगराव' हे किताबत पूर्वी पन्हाळे मुक्कामी दिलीच होती, हल्ली त्या किताबतीस सेनापतीप्रमाणे सन्मान साहेबनौबतसुद्धा देऊन वाढविले. महादाजीनाईक पानसंबळ यांस सेनापतिपद[६२] दिले.

२०. संताजी घोरपडे पूर्वी महाराजांचे नवांजीस[६३], इतबारी देशीहून येता बहुत उपयोगी पडले व चंदीस आलियावरि फौज घेऊन हिंडणे, पादशाही फौज आली त्याशी लढाई करणे, मर्दुमीने करू

---

६०. ही 'प्रतिनिधि' पदाची मूळपीठिका चिटणिस प्रतीत नाही. 'कोल्हापूर' प्रतीतून घेतली आहे.

६१. साहेबनोबद = मोठा नगारा. राजाच्या किंवा थोर सरदाराच्या स्वारीत तो हत्तीवर घालून वाजवीत.

६२. पानसंबळ देशीच होता, चंदीस गेला नव्हता. - ग्रँट डफ.

६३. महाराजांचे नवांजीस = शिवाजी महाराजांनी नावाजलेले, त्यांच्या शिफारशीचे

Maratha.Exe

लागले; याजवरून संताजी घोरपडे यास हिंदूराव ममलकतमदार[६४] ऐसा किताब दिल्हा.

२१. यानंतर चंदीस गेलियावरि तेथे नाटकशाळा सगुणाबाई[६५] इजला पुत्र बहुत चांगला जाला. तो बहूत चांगला सुरतपाक[६६] जाला. त्याजवर महाराजांची बहुत प्रीति जाली. त्याचे नाव राजा कर्ण ऐसे ठेवून त्या जला इतमाम पाच हजार फौजेचा 'पंचहजारी' सरंजाम, सरदारी ऐसे करून, महाल लावून त्याचा कारभार दिवाणगिरी निळो बल्लाळ चिटणीस यास दिली, ते प्रधान यांजबरोबर चिटणिसाचे कामावरही गेले. असे दोन्ही धंदे मशारनिल्हेस सांगितले.

२२. त्याजनंतर रायगडीहून शिवाजी राजे व येसूबाईसाहेब पादशाहास हस्तगत जाली. त्याणी बहुत मर्यादेकरूनच ठेविली. त्यांचे आणवणे याचा निरोपायच जाला. आपले वर्तमान त्यास पोचवणे व त्यांजकडील वर्तमान आपणाकडे आणवणे हे काम अतिविश्वासूक थोरले महाराज यांजपाशी भक्ताजी हुजरे व बंकी[६७] गायकवाड हे दोघे होते त्यांनी उभयता अन्य वेष फकीर, बैरागी इत्यादि वेष धरून जावे, यावे, निरोप पोचवावा आणि आणावा. हा पाठ करून असता, त्याकाळी येसूबाईसाहेब यांचा निरोप आला जे, येथे आम्हांस आणवून बेगम यांचे पुत्र शिवाजी राजे झाले तेव्हा हे आपले नातू असे मनांत आणोन पादशाहांनी मरातब[६८] राखून ठेविले

---

६४. ममलकत्‌मदार = प्रांताचा मध्य, देशांत मुख्य

६५. सगुणाबाई हे नाव चिटणिस प्रत देत नाही.

६६. सुरतपाक = सुंदर चेहऱ्याचा, देखणा

६७. "बंकीति द्वार पालक:" राजव्यवहारकोश

६८. मरांतब = पदवी, मान.

Maratha.Exe

आहेत. आपण आपला इलाखा[६९] पृथक् करून कबिल्यासुद्धा निघोन गेलेत, आणि आमचे निसबतीचा कबिला टाकून गेला हे पादशाहांच्या मनांत भरोन ते लोभ बहुत करितात. आपला आमचा संकेत आहे, तो परस्परा मनोमन आहे. आम्हास येथून हरतऱ्हेने नेऊन नंतर आपले कुटुंबास व आम्हांस एकदाच चंदीस घेऊन जावे, तेव्हा एके ठिकाणी व्हावे, असा मनात संकेत करून तुम्ही विशाळगडी कुटुंब त्रिवर्ग बायका ठेविल्या. त्यास आपण चंदी प्रांती, बाया या प्रांती असे राहणे हे चांगले नव्हे. आपल्यास पुत्र जाहाला ह्याचा आम्हास आनंद वाटला, परंतु आपली व त्यांची भेट नाही हे बरे नव्हे. आम्ही येथ सर्वोपरी सौख्यात आहे, परंतु अतिविषवत् महान् संकटांत आहो. ईश्वर इच्छेने व थोरले महाराज यांचे पुण्यप्रभावेकरून यातून पार होऊ तो सुदिन! आपले मनोरथ पूर्ण करणार श्रीदेवी व श्रीस्वामी समर्थ आहेत. यास्तव आपण राजचिन्हादिक बाळगून पूर्वील चालीप्रमाणे सर्व व्यवहार करीतच आहा त्याप्रमाणे करून, बाया विशाळगडी ठेविल्या आहेत त्या घेऊन जाव्या. यास अनमान करू नये.'' याप्रमाणे निरोप उभयतानी सांगितला. त्याजवरून बहुत संतोष होऊन येसूबाईंचे गुणानुवाद महाराजांनी बहुत वर्णन केले, आणि शिवाजी महाराज यांजबद्दल बहुत श्रमी जाहाले. त्यांचा आमचा ऋणानुबंध दर्शन घडावयाचा योग ईश्वराने योजिला असेल ते दिवशी घडेल. येसूबाईसाहेब यांच्या निरोपाची अवज्ञा करू नये.[७०] असा विचार केला.

२३. तेव्हा विशाळगडी ताराबाईसाहेब आहेत त्यास आणावी, परंतु मार्गे करून निभावून येतात कशी ? हा विचार बहुत पडला.

---

६९. इलाखा = भाग, वाटा, कुटुंब

७०. हा येसूबाईच्या व शाहूच्या निरोपाचा मजकूर चिटणिस प्रतीत नाही. कोल्हापूर प्रतीत मात्र आहे.

Maratha.Exe

मध्ये सर्व प्रातांत जागा-जागा पातशाहाची ठाणी बसली. फौजा हिंडतात. आपली फौज जाती त्याचे झगडे लढाई होऊन मुलूख मारितात. कबिले येणे कसे घडते? याजवरून जलमार्गाने आणावी असे ठरविले. राजापूर येथे खंडो बल्लाळ यांचे मातुल लिंगो शंकर व विसाजी शंकर सावकारी करून राहतात, तारवेही त्यांची चालतात, विश्वासूही आहेत. जलमार्गे येणे तरि गुप्तरूप राजस्त्रिया ऐसे न कळता, कोणा एकाचे कुटुंब येते ऐसे करून आले पाहिजे. याजवरून सरकारचे विश्वासू कारकून हुजरे व खंडो बल्लाळ यांजकडील कारकून पत्र ऐसे रवाना केले. ते येऊन राजापुरी पावले. याचे पूर्वी ताराबाईसाहेब चंदीस महाराज यांची स्वारी जाताना महिन्या दोन महिन्यांची गरोदर होती. त्यास पुत्र विशालगडीच झाले. शके १६१३ प्रजापतिनाम संवत्सरे.[७१] त्याचे नाव राजा 'शिव' असे ठेविले कारण पूर्वी कैलासवासी महाराजांचे मुखांतून भविष्योत्तर "शिवनामे राजा होईल तो दिल्लीपर्यंत राज्य सोडवील," त्याजवरून त्या आशये करून ताराबाईसाहेबी तेच नाव ठेविले[७२] होते. राजापुरीहून हुजरे व

---

७१. "शके १६११ शुक्लनाम संवत्सरे" कोल्हापूर प्रत.

७२. "कारण थोरले शिवाजी पादशाहापाशी असता त्यांचे नाव तेच ह्यांचे ठेवावयाचा भाव असा की, कैलासवासी थोरले महाराज यांचे मुखांतून भविष्योत्तर निघाले जे, शिवनामे राजा होईल तो दिल्लीपर्यंत राज्य सोडवील, संभाजी राजे यांचे पुत्र. त्यांचे नाव शिवाजी पण तो बंदीस आहे. सुटून येईल, राज्य करील, असा अर्थ नाही. हा पुत्र तो जाहला, त्याचा पिता पराक्रमी आहे म्हणून हाच दिल्लीपर्यंत राज्य सोडवील असा आशय करून ताराबाईसाहेबी पुत्राचे नाव शिवाजी ठेविले होते." कोल्हापूर प्रत. येथे थोरले शिवाजी = संभाजीचा मुलगा शाहू.

Maratha.Exe

कारकून यांनी रामचंद्रपंत यांजकडे कळविले. त्यांजवरून त्याणी विसाजी शंकर आणून जाण्याचा विचार वगैरे सर्व पक्केपणे करून, हे विश्वासू, खंडो बल्लाळ यांचे आप्त. यांजबरोबर बायांची रवानगी करावी ऐसे सिद्ध करून ताराबाईसाहेब पुत्रासुद्धा, राजसबाईसाहेब व अंबिकाबाईसाहेब[७३] घाटाखाली रवाना केली. ती त्यांचे जहाजात बसोन निघाली. बराबर विसाजी प्रभूही गेले. यशवंतगडचे बंदरांत बसोन, मध्ये एकेठायी बंदर करून उतरून, पुन्हा जहाजात बसोन, चंदी प्रांती जहाज लावून चंदीस पोहोचली. याजवरून महाराज त्याजवर बहुत कृपावंत होऊन, त्यांची तारीफ करून, विश्वासू खरा, म्हणून जहाजांत बसली. तो गाव ठिकाणे त्यास इनाम देऊन, राजपत्रे करून दिल्ही. चंदीस गेलियावरि राजसबाईसाहेब यांचे उदरी पुत्र झाले. शके xxxx त्यांचे नाव महाराजांनी ज्येष्ठ बंधूचे म्हणून संभाजीराजे असे ठेविले. शके १६१५ मध्ये श्रीमुखनाम संवत्सरी अंबिकाबाईसाहेब यास कन्या[७४] झाली ती थोडक्या दिवसांत निवर्तली.

---

७३. 'अंबिकाबाई' हे नाव कोल्हापूर प्रतीत मात्र आहे. चिटणिस प्रतीत दोनच स्त्रिया होत्या असे आहे.

७४. हा अंबिकाबाईचा मजकूर चिटणिस प्रतीत नाही.

Maratha.Exe

२४. इकडे सेनापती पानसंबळ वारले. कर्तृत्वही विशेष नव्हते. याजवरून संताजी घोरपडे यांस सेनापती दिली. परसोजी भोसले यास सेनासाहेबसुभा दिल्हा. सन्मान सेनापतीप्रमाणे, वस्त्रे दिली, जरीपटका दिल्हा. सिदोजी नाईक निंबाळकर बहुत कार्यकर्ते जाले. त्यास सरलष्कर ऐसे पद देऊन सन्मान सेनापतीचे बराबरीचे, जरीफटका, चौघडा दिल्हा. चंदीचे कारकीर्दित अष्टप्रधान व सरदार केले, किताब दिल्हे त्यांची नावे –

१. प्रतिनिधिपद प्रल्हाद निराजी यास दिले, ते कायम याचा मजकूर सदरी सविस्तर लिहिले आहे. कलम.

१. निळो मोरेश्वर पिंगळे मुख्यप्रधान. कायम कलम.

१. अमात्यपद प्रथम रामचंद्र नीळकंठ यांजकडे होते. चंदीस स्वारी गेल्यानंतर रघुनाथराव तिमाजी हणमंते हे बहुत कर्ते, पूर्वीचे मुजुमदार मालोजी राजे व शाहाजी महाराज यांजपासून होते, त्यांजकडे थोरले महाराज यांणी निळो सोनदेव यांसि मुजमी सांगितली होती, परंतु हणमंते यांजकडे सांगितल्यानंतर जनार्दन तिमाजी मुजमी करीत असता, राज्यभिषेक समयी रामचंद्र नीळकंठ यास अमात्यपद सांगितले. थोरले महाराज असता पुन्हा रघुनाथराव यांसि हे पद सांगितले होते. त्यानंतर कर्नाटकच्या बंदोबस्तास हणमंते राहिले सबब संभाजी महाराज यांणी रामचंद्रपंत यांस अमात्यपद सांगितले होते. सांप्रत चंदीच्या मुक्कामी हणमंते बहुत उपयोगी पडले, आणि देशी रामचंद्रपंतही उपयोगी पडले सबब उभयतांची भीड सारखी, उभयता कर्तेही सारखे; परंतु हणमंते यांचे म्हणणे पूर्वीपासून आमची मुजमी आहे ती आम्हास सांगावी, त्याजवरून रघुनाथराव तिमाजी यांस

Maratha.Exe

अमात्यपद सांगितले. रामचंद्र नीळकंठ यास हुकमतपन्हा[७५] किताबत दिली, परंतु ते हुकूम जे करितील ते छत्रपतीनी (ही) मोडू नये असे केले. अष्टप्रधानांप्रमाणे योग्यता देऊन विशाळगड मुक्कामास त्यास वस्त्रे पाठविली. कलम.

१. सचिव संक्राजी मल्हार नरगुंदकर, हेबळी इनाम वगैरे चालत आहे. कलम.

१. रघुनाथराव पंडितराव यांचे कोण्ही नाही सबब श्रीकराचार्य कालगांवकर यास पद सांगितले. कलम. १.

१. सुमंत.[७६]

---

७५. हुकमतपन्हा = आज्ञाश्रय, हुकूम चालविणारा. वरील मजकुरात व ग्रँट डफ यांचे लिहिण्यात फरक आहे. १६७६ साली पंतअमात्य हे पद रामचंद्रपंतांकडून काढून शिवाजीराजांनी रघुनाथ नारायण हणमंते यांस दिले. त्या वेळेस रघुनाथपंतांचा भाऊ जनार्दनपंत यांजकडे सुमंतपद होते. संभाजीराजांच्या कारकीर्दीत रघुनाथपंत वारल्यावर अमात्यपद जनार्दनपंत यांजला दिले, व जनार्दनपंत १६९८।९९ च्या सुमारास वारल्यावर ते पद रामचंद्रपंतांस पुनः प्राप्त झाले. वर 'रघुनाथ तिमाजी' म्हटले आहे तेथे 'तिमाजी रघुनाथ' असावे. ग्रँट डफ म्हणतात हा तिमाजी रघुनाथ जनार्दनपंताचा पुत्र; पण ही उघड चूक आहे. तो जनार्दनपंताचा पुतण्या व रघुनाथपंताचा पुत्र असे म्हटले पाहिजे होते. चिटणिस प्रतीत अमात्य हे पद हणमंत्यांकडे असे आहे ते बरोबर आहे.

७६ चिटणिस प्रतीत 'सुमंत' असे म्हणून पुढे जागा कोरी टाकिली आहे. ग्रँट डफ 'महादजी मंत्री' इतकेच लिहिले आहे. 'रामचंद्र त्रिंबक पुढे मंत्री' असे ग्रँट डफ यांचे ग्रंथांत आहे.

Maratha.Exe

१. दत्तो मंगाजी मंत्री यांजकडे मंत्रीपद होते. त्यांचा 'काल' जाहला. त्यास संतती नाही. त्यांचे कनिष्ट बंधू अंताजी मंगाजी यांस पद देत असता मशारनिलेंनी विनंती केली, शामजीराव पिंडे यांस पद देवविले. ते पदाधिकारी जाले.[७७]

१. बाळाजी पंडित न्यायाधीश यांचा 'काल' जाहला. सबब निराजी रावजी यांस पद दिल्हे.

१. महादजीराव पानसंबळ सेनापती चंदीचे मुक्कामी लढाईत पडले, सबब पुढे संताजी घोरपडे यांस पदाधिकार सांगितला.[७८]

२५. प्रतिनिधीशिवाय अष्टप्रधान एकूण नऊ पदाधिकारी झाले. पूर्वी सचिवपद अण्णाजी दत्तो यांजकडे होते. संभाजी महाराज यांचे कारकीर्दित त्यांचा 'काल' झाला.[७९] त्यांचे चिरंजीव बरोबर नव्हते सबब संक्राजी मल्हार यांस पद दिल्हे.

२६. अष्टप्रधानांशिवाय कर्ती माणसे यांसि अष्टप्रधानांचे योग्यतेने वागवावे असे केले. त्यास किताबती देऊन वाढविले ते :

१. परसोजी भोसले बहुकर्ते, मर्द म्हणोन सेनासाहेबसुभापद देऊन सन्मान सेनापतीप्रमाणे, वस्त्रे, अलंकार, जरीपटका, चौघडा देऊन गोंडवण, देवगड, चांदे, वराड वगैरे येथे असेल त्यांनी बसविला तो सुभा त्यास दिला.

१. सिदोजीराव निंबाळकर बहुतकर्ते, त्यास सरलष्कर अस्त्रे

---

७७. चिटणिस प्रतीत 'दत्ताजीपंत मंत्री' इतकेच लिहिले आहे. 'रामचंद्र त्रिंबक पुंडे मंत्री ? असे ग्रँट डफ यांचे ग्रंथांत आहे.

७८. चिटणिस प्रतीत पानसंबळ याचे नाव येथे दिले आहे, ग्रँट डफ म्हणतात तो देशीच होता, चंदीस नव्हता.

७९. यास संभाजीराजाने हत्तीच्या पायी दिले.

Maratha.Exe

पद देऊन सेनापतीचे बरोबरी जरीपटका, चौघडा वगैरे देऊन गंगातीरचा[८०] अंमल त्यांनी बसविला, तो सुभा त्यासच दिला.

१. खंडेराव दाभाडे हेही शूर, मर्द, कर्ते (म्हणून) सेनापतीप्रमाणे सन्मान व सेनाधुरंधर हे पद देऊन, गुजराथ, बागलाण वगैरे अंमल त्याणी बसविला, तो सुभा त्यास सांगितला.

१. धनसिंगराव जाधवराव यास 'जयसिंगराव' म्हणोन किताब पूर्वी पन्हाळे मुक्कामी दिलेला तो कायम करून सेनापतीप्रमाणे जरीपटका व साहेबनोबद दिली.[८१]

याप्रमाणे चार किताब दिले.

२७. सरकारकून वागवावयाचे ते बितपशील -

१. खंडो बल्लाळ चिटणीस कायम

१. आनंदराव महादेव व त्रिंबकराव महादेव यांजकडे खासनविशी व पोतनविशी कायम

१. अंताजी मंगाजी व गंगो मंगाजी वाकनीस यांचे बंधू यांजकडे वाकनिशी व पोतदारी यांची मुतालकी[८२] कायम.

१. निळो बल्लाळ प्रधानाकडील चिटणीस व कर्णराजाकडील दिवाण हे कायम

१. बाबजी निळो पारसनीस, कायम

२८. कितेक सरदार बहुत उपयोगी पडले म्हणोन त्यास किताबती देऊन वाढविले ते बितपशील -

---

८०. गंगातीर = गोदातीर.

८१. चिटणिस प्रतीत येथे धनाजीचा उल्लेख नाही.

८२. ही नावे चिटणिस प्रतीत दिलेली नाहीत.

Maratha.Exe

१. परशुराम त्रिंबक कुळकर्णी[८२] किनईकर नि।। हुकुमतपन्हा यांस समशेरबहादूर शाहाजंग पद दिले.
१. पांढरे, शरफन मुलुख[८५]
१. नरसो बल्लाळ, फौजेचे सबनीस
१. संकराजी नारायण कुळकर्णी नि।। हुकमतपन्हा यास मदारुलमहाम[८६] किताबत दिली.
१. नरसो बल्लाळ, फौजेचे सबनीस
१. बाळोजी पवार यांसी विश्वासराव किताब[८७]
१. घाटगे बाजी बुंदकर[८२]
१. घाटगे झुंझारराव मळेवाडकर
१. घाटगे सर्जेराव कागलकर[८२]
१. कांकडे दिनकरराव
१. फत्तेसिंग, बहादूर
१. वागमोडे, सेनाबारासहस्री
१. कडू, रुस्तुमराव[८३], समशेरबहादर
१. आटोळे, सफेजंग-बहादूर[८८]
१. आटोळे धुरंधर, सेनासमशेरबदहार
१. थोरात दिनकरराव
१. आटोळे सेनाबारासहस्री[८४]

---

८२. ही नावे चिटणिस प्रतीत दिलेली नाहीत.

८३. रुस्तुम, हा पर्शियन लोकांत प्राचीनकाळी मोठा नामांकित योद्धा होऊन गेला, त्यावरून त्याचे नाव एक किताबच होऊन बसले. भाऊसाहेबांच्या बखरीत दत्ताजी शिंद्यास 'भीमबहादर' असे म्हटले आहे ते पाहा. असो, रुस्तमराव याचा अर्थ रुस्तमसारखा प्रतापी असा होतो.

Maratha.Exe

१. पांढरे शाहाजात मुलूख[८१]
१. बंडगर, अमिरुल उमराव
१. पांढरे समशेरबहादर
१. चांदजीराव व हणमंतराव व पदाजीराव साळुंके पाटणकर[८२] समशेरबहादर
१. नरसोजी व जिवाजी पाटील[८१] शिंदे तोरगळकर पागनीस
१. ठोके विश्वासराव समशेरबहादर
१. महार्णव, फत्तेजंगबहादर २३[९०]

२९. येणेप्रमाणे कर्ते मनुष्यांची बूज वाढवून किताबती व पदे देऊन त्यांचे हाते कार्ये करविली. त्याणीही राजश्रींचा लोभ आपल्यावर असावा, चाहतील ते देत आहेत, यास्तव सरकार काम बजाविण्यात जीवादारभ्य श्रम, साहस करीत असावे. याप्रमाणे दौलत जमवून पादशाहाचे फौजेशी लढोन, देश, दुर्ग व ठाणी वगैरे बागलाण, गुजराथ, गोंडवण, गंगातीर, स्वदेश, कर्नाटक प्रांत, चंदी वगैरे मुलुख काबीज करीत चालले. पादशाहाची फौज प्रांतात फिरत असता, खातरेत न आणिता, रामसैन्याप्रमाणे मराठे यांनी काम करीत असावे. याप्रमाणे पाच चार वर्षे दौलत जमत चालली. पादशाहास असे वाटले, 'मराठा आपण मोडीत असता मोडत नाही.' म्हणोन ते वरचेवर फौजाही कर्नाटकात रवाना करीत गेले. महाराजांकडील फौजा जाऊन लढून त्यांसी सारीत गेले.

---

८४. बारासहस्री = बारा हजार फौजेचा सरदार. हा किताब मोगलांच्या हफ्तहजारी, पंजहजारी वगैरे किताबाप्रमाणे तयार केला असावा.
८५. शरीफमुलुख = प्रांतात मुख्य.
८६. को. प्रतीत. 'नारो शंकर गाडेकर' असे आहे, 'नारो शंकर' हे चुकीने पडले असावे. ग्रँट डफ आडनाव 'गौडेकर' असे देतात. मदारुल्‌महाम = कामकाजाचा मध्य, कामकाजांत प्रवीण.

Maratha.Exe

३०. पुढे संताजी घोरपडे याणी काही कारणे करून चंदीत महाराजाकडील लोकांशी खटला करून जुंजले. अमर्यादा केली. याजवरून माने सरदार पाठविले व हल्ला करविली. तेव्हा सरदार लोक याणी बहुत रदबदली करून मातबर माणूस चाकरीवर मारावे म्हणून राहाविले. इतराजी जाली. सेनापतिपद धनाजी जाधवराव यास दिल्हे. ऐशी दोन-तीन वर्षे कारकीर्द जाली.

३१. यानंतर जुल्फिकारखान फौजेसुद्धा चंदीचे मुलुकात असता पादशाहा बेनवा[९१] होऊन खानास लिहीत की, "अद्याप मराठा मोडत नाही. जलद पारपत्य करून राजाराम हस्तगत करावा." यावरून जुल्फिकारखान याणे विचार केला जे, पादशाहा बेनवा जाले; शत्रू यांस कोणी नाही. राहताना दक्षिणेत मराठा मात्र राहिला आहे, हे राखोन करणे ते करावे. म्हणोन वरकड दोन सरदार आपणाबरोबर किलीजखान व दाऊदखान यांस टाकून महाराजांकडेस संधान केले की, "आमच्या गळा तुम्ही पडू नये. तुमच्या गळा आम्ही पडत नाही. फौजे - फौजेची गाठ पडली असता बेशक लढाई करावी. मोड होईल त्याचा पाठलाग करू नये, आणि तुम्हाकडील फौजेने आम्हाशी लांडगेतोड करीत असावे." असे संधान खानाकडील आले. यासही अवश्य कर्तव्य जाणोन खंडो बल्लाळ

(८२ ते ९० टीपांची पाने ८३ ते ८५)

---

८७. या नावाशिवाय पुन: 'पवार विश्वासराव' असे कोल्हापूर प्रतीत आहे ते चुकीचे दिसते. चिटणिस प्रत पवाराचे नाव काय ते देत नाही.

८८. सफजंग बहादर = लढाईच्या तोंडी शूरकर्म करणारा.

८९. 'शाहाजंग मुलुख' कोल्हापूर प्रत.

९०. कोल्हापूर प्रतीत २४ अंक आहे, पण वर टीप ८७ पाहा.

९१. बेनवा = म्हातारा, भुकेला, अधीर

Maratha.Exe

याजला खानाकडे पाठवून संधान केले. संकेताप्रमाणे लढाया होत असाव्या. पादशाहाकडील दुसरे सरदार गळा पडले असता लढाई करून त्यांचे फौजेची धूळधाणी करून द्यावी. खान व महाराज याणी संकेताने चालावे. याप्रमाणे होत चालले.

३२. महाराजांकडील फौजेच्या टोळ्या तीन-सेनापती, सेनासाहेबसुभा व सरलष्कर मिळोन साठ सत्तर हजार (फौज होती) शिवाय महाराजांपाशी नेहमी जमियत दहा हजार असावी. शिवाय हिंडती-फिरती पंधरा वीस हजार होती. याप्रमाणे फौजेनिशी लढाई करून, स्वदेशी येऊन प्रांतात खंडण्या घ्याव्या. पादशाहाची ठाणी असतील ती उठवावी व आपले नाके, जागा, किल्ले, कोट यास दिलभरंवसा देऊन बेरायखुद[९२] पादशाहाचा मुक्काम असेल तेथे जाऊन छापा घालावा, मुलुख मारावा, पादशाहाकडील कही[९३] लुटून हत्ती, घोडे, उंटे न्यावी. पादशाहाची फौज तीन लाख नेहमी जवळ असून, शिवाय चार-पाच टोळ्या लाखलाखाच्या असतानाही खातरेत न आणिता धांदल करीत चालले. काही फौज चंदीकडे राहावी. काही फौज देशी[९४] असावी. काही फौज देवगड, चांदे, बागलाण, गुजराथ इकडेही राहावी. येणे करून मराठा फौज किती आहे याचा अदमास लागू देऊ नये. वराड मुलुख मारून पन्हाळ्यापर्यंत फौजा बेशक् याव्या. गंगातीर प्रांती फौजा जाऊन भागानगरपर्यंत खंडण्या घ्याव्या. एखादे ठाणे बळावून झाडीचे आश्रयाने छावणीस राहावे. चंदीकडे पादशाही फौजा रवाना होतील त्यास अडवावे, लढाई करावी. प्रसंग

---

९२. बरायखुद = स्वत: जातीने

९३. 'कही, कबाड, रसद' चिटणिस प्रत.

९४. देशी = स्वदेशी, महाराष्ट्रात

Maratha.Exe

पडल्यास लुटावे, अथवा छापा घालावा, आणि त्यांचा पल्ला पोहोचू देऊ नये. तेव्हा जुल्फिकारखान याजकडून पादशाहास अर्जी येत असावी जे, ''मराठी फौजेपुढे आमचा उपाय राहिला. फौज कुमकेस जलद पाठवावी. चंदीस वेढा बसू देत नाहीत.'' हे वर्तमान पादशाहांनी ऐकून 'मसलत कशी करावी' याचाही विचार पादशाहास होत असावा. महाराजांकडील सरदार लोकांनी गंगातीरी आटोळे व समशेरबहादूर वगैरे यांनी झाडीत राहून पाळेगारी[९५] करून मुलुख मारावा. चौथाई वगैरे अंमल घ्यावा. चोहोकडून घामघूम एकदांच करावी. याप्रमाणे लढाया जागा-जागा जाल्या. मोगली फौज मोठी, एके ठिकाणी उभे राहून लढाई करणार. मराठे याणी आज एके ठायी तर दुसरे दिवशी वीस पंचवीस कोसांवर जावे. पुन्हा एकाएकी येऊन छापा घालावा. काही लढाई देऊन लुटून पळावे. कही, रसद मारावी. असे करू लागले. तेव्हा 'यांशी कसे लढावे' ऐसे मोगलांनी म्हणावे. कदाचित गाठ पडल्यास, कबजेत आल्यास, मराठे लोक पळणार, याजवर हत्यार कशास धरावे म्हणून यांच्या गळ्यात कमाण[९६] अडकवावी

---

९५. पाळेगारी = सरकारविरुद्ध बंड करून, डोंगरात व झाडीत राहून राज्यांत खंडणी घेणे, लुटणे वगैरे.

९६. ''कोठे गाठ पडल्यास कबजेत आल्यास मराठे लोक याजवर हत्यार कशास पाहिजे म्हणून कमाण गळ्यात घालून राऊत पाडून घोडे घ्यावे ऐसे सेर झाले असता राजाराम यांचे सैन्य रामचंद्राचे वानर तसे'' इत्यादि चिटणिस प्रतीचा पुढील दोन चार ओळीचा पाठ आहे. कमाण = धनुष्याची काब, धनुष्य. 'शार्ङ:कमान-मित्युक्तन्' राज्यव्यवहार कोश. एकंदरीत हा कमाण गळ्यांत घालणे वगैरे मजकूर स्पष्ट नाही.

Maratha.Exe

याणी त्याजवर हत्यारकरून हात तोडून पळून जावे. कदाचित जरदस्तीस[९७] आले तरि गळ्यात कमाण अडकवून चिखलात अगर भुईस लोळवावे. याणी मिष घेऊन[९८] पडावे. सोडल्यानंतर जावे. सारांश; राजाराम यांची फौज गठ्यांनी[९९] शिरून शत्रूस दुभंग करावे, हाणावे, मारावे, पळून जावे. किल्लेचे लोकांनी स्वाऱ्या कराव्या. रात्री बेरड लोक घालून घोडी चोरून न्यावी. याप्रमाणे करिते झाले. सारांश; महाराजांचे लोकांनी प्राण तृणप्राय करून, 'महाराजांचे राज्य व्हावे' हे सर्वांचे मनोगत तेव्हा हिंदू ज्ञाती याणी प्राणाची गरज न धरिता राज्याविशी झटावे. चंदीकडून महाराजांनी पाठविले ते व या प्रांतातील लोक याणी एकमेकांचे कुमकेस मिळावे. इकडील लोकांनी कामकाजे केल्यानंतर महाराजांकडील सरदारांनी त्यांची नवांजीस[१००] करावी. बक्षीस द्यावे. मोठे काम केले असता महाराजांकडे विनंती लिहावी. किताबत व सरंजामाच्या सनदा आणोन द्याव्या. योग्य मनुष्यास उमेद चढून दुसऱ्याने अरे-तुरेने[१] कामे करीत असावे.

---

९७. जेरदस्ती = बलहीनता, विकलता

९८. मेल्याचे सोंग घेऊन

९९. गठ्ठा = टोळी, जूट.

१००. नवांजीस = स्तुती, शिफारस. चिटणिस प्रतीचा पाठ निराळा आहे तो असा:- "कायावाचा मने मराठे, ब्राह्मण, हिंदू तितके तिकडून पाठविले व इकडेही होते. ज्यास जशी संधी पडली त्याणी तेथे बळावून लोक धरावे, कामकाज करावे, महाराजांस लिहून पाठवावे अमुक काम मी केले व करितो. महाराजांनी नवांजीस करून पद, किताब, सरंजामाच्या सनदा, इनाम गाव जमीन, ऐसे करून पाठवावे."

१. अरे-तुरेने = तू-मी करून, घे-घे मार-मार करून, त्वेषाने.

Maratha.Exe

३३. याप्रमाणे होत चालले. जे कर्ते जाहले त्यास गाव, जमिनी इनाम द्याव्या. ब्राह्मणांनी 'राज्यवृद्धी' व्हावी म्हणोन अनुष्ठाने केली, त्याणी चंदीस जाऊन तुमचे कल्याणार्थ अनुष्ठान केले असे सांगावे. हे ऐकोन त्यास इनाम जमीन अथवा गाव करून द्यावे. अमके देवस्थान जागृत आहे असे ऐकिल्यास त्यास गाव इनाम द्यावे. कृष्णातीरीचे ब्राह्मणास पूर्वी थोरले महाराजांनी अग्रहार[२] करून गावे दिली आहेत, "आपणही नूतन करून द्यावी" असे म्हटल्यावरून दिल्ही. त्यातील मुख्य स्थाने चंदी प्रांती अरणी इत्यादि अग्रहार करून देऊन स्वदेशीही अग्रहार करून दिल्हे ते येणेप्रमाणे. श्रीजयराम स्वामीस वडगाव दरोबस्त इनाम करून दिल्हे. श्रीरंगनाथ स्वामी यांस मौजे निगडी हुकमतपन्हा यांणी इनाम करून देऊन राजपत्रही करून दिले. श्रीकृष्णातीरी ककुद्मती सैदापूर[*] हा गाव कराडकर ब्राह्मणास अग्रहार करून दिल्हा. मौजे कोणेगाव मसूरकर ब्राह्मणास अग्रहार करून दिल्हा. कसबे सपळगे प्रांत हुकेरी येथील क्षेत्रस्थ ब्राह्मणास मौजे माणकापूर[३] इनाम करून दिले. याशिवाय जे-जे जसे-जसे समजावून देतील तसे-तसे ग्राम व भूमी व वर्षासन करून देते जाहले. त्यातील कारण; 'ज्याणे जसे म्हणावे तसे करून द्यावे' म्हणजे मनुष्यमात्र आपले वेधी लागावे, राज्याची अभिवृद्धी व्हावी, यास्तव इनाम अग्रहार गाव देते जाहले. कार्यकर्तेस इनाम द्यावे, त्या

---

२. अग्रहार = ब्राह्मणास धर्माथे इनाम दिलेला गाव किंवा जमीन.

* 'सैदापूर' चे नाव बदलून 'शिवपूर' असे शिवाजीराजांनी ठेविले होते. ककुद्मती = कोयना.

३. ही विशेष माहिती चिटणिस प्रतीत नाही. जुने अग्रहार चालवून नवीन करून दिले इतके मात्र तीत लिहिले आहे.

Maratha.Exe

योगे मनुष्यमात्र पेशजीपेक्षा[४] प्राणही जावो परंतु 'महाराजांची सेवा घडोन राज्याची अभिवृद्धी व्हावी' असे इच्छू लागले, आणि महाराजांचे मनातील भाव 'संभाजी महाराज याणी राज्य गमाविले ते कसेही साध्य करावे' असा होता.

३४. असो. औरंगजेब पादशाहासारखा शत्रू ज्याची लाखो फौज व खजिना बेमुबलक, छकड्यास-छकडे द्रव्याचे भरोन कोटिशा ज्याचे बरोबर चालत आहेत अशाशी लढणे, आणि आपले सैन्य तर थोडे. यास्तव मनुष्य राखून, जाया होऊ न देता, मसलतीने त्यांच्या सैन्यासभोवते हिंडोन, फिरोन त्यास लांडगेतोड[५] करावी; रयतेची मात्र वैरण राखून रानांतील वैरण जाळून टाकावी; रसद चालू देऊ नये; आपल्या फौजेत मणाची धारण, त्यांच्या लष्करांत शेराची धारण; अशा तऱ्हेने करीत मराठी फौज 'चैन पडू देऊ नये; त्यांची ठाणी व त्याजकडे प्रांत मुलुख वहिवाटीत होते, तेथील लोकांनी इकडे लक्ष ठेवून वागावे; आपली फौज ज्या प्रांती जाईल त्या प्रांतातील लोकांनी, जमेदारांनी, खंडणी देऊन त्यांचा बचाव करावा; मोगलांची फौज असेल तेथे-तेथे पंचविसा तिसा कोसांचे छट्यांनी राहून त्या फौजेस चैन पडू देऊ नये' असे महाराज करिते जाले. लोभ करीतच असत. मोगलांचे घोडे पाण्यावर आले असता पाणी न पीत त्यास मोंगली लोकांनी म्हणावे जे, "पाण्यामध्ये धनाजी व संताजी दिसते की काय?[६] रात्री दिवसा कोणीकडून येतील, काय करतील," असे

---

४. पेशजी = पूर्वी, मागे.

५ लांडगेतोड = लांडग्यांसारखे अवचित येऊन, घाला घालून तोडातोड मारामार करणे व पळून जाणे वगैरे.

६. "घोडे नदीस पाणी पीईना तर धनाजी सदा पाण्यात दिसतो की काय ? असे म्हणायचे" चिटणिस प्रत.

Maratha.Exe

केले. मोगलाई फौजेत आठही प्रहर भय बाळगीत. पादशाहासि बहुत आश्चर्य जाहले की, ''मराठी फौज ही बळावत आहे. अकस्मात यावे, बक मच्छ उचलून नेतो तसा घाला घालावा, शिपाईगिरीची शर्त करावी, प्रसंग पडल्यास माघारे पळून जावे. खाण्यापिण्याचा दरकार बाळगीत नाहीत. पाऊस, ऊन, थंडी व अंधारी काही न पाहता घोड्यावरच हरभरे व भाकरी, चटणी, कांदे खाऊन धावतात त्यास कसे जिंकावे? एक्या मुलकात फौज आली म्हणोन त्याजवर फौजेची रवानगी करावी, तो दुसरेकडे जाऊन ठाणी घेतात. मुलुख मारितात. हे आदमी नव्हेत, भूतखाना आहे!''

३५. ऐसे म्हणोन आपण खांसा स्वारी सातार्‍यास आली आणि किल्यास मोर्चे बसविले.[७] किल्ला न ये. लढू लागला. चंदन वंदन काही दिवस लढले. ते दोन्ही किल्ले घेतले. आपण खासा स्वारी करंजावर[८] डेरे देऊन राहिली. त्याचे नाव पादशापूर म्हणोन ठेविले. शाहाजादे यास फौज देऊन परळीचे रस्त्यावर ठेविले. शाहापूर असे त्या जागेचे नाव पडले. किल्ल्याभोवता खंदक खटला. सर्जेखान यास सेदर्‍यानजीक[९] ठेविले. त्याणी पूर्वेकडील चांभार टेकडीच्या खाली डोंगर फोडून खिंड पाडली. तो रस्ता केला त्यास सर्जाखिंड

---

७. सातार्‍याच्या वेढ्याचे काम १६९८-९९ इ. सन साली सुरू झाले.

८. करंजे - सातारच्या उत्तरेस १ कोसावर आहे.

९. सेंदरे - सातार्‍याच्या दक्षिणेस.

Maratha.Exe

म्हणत आहेत. कोडोलीवर शायस्तेखान[१०] फौजसुद्धा ठेविले. याप्रमाणे जिकडे तिकडे सरदार ठेवून वरती रसद जाण्याची बंदी केली. किल्ल्याभोवते खंदक केले तेव्हा अगदी बंदी जाहली. बाजारखेडीवर धबधबा रचून तोफ दरवाज्यावर सुरू केली. येवतेश्वराचे डोंगरावरही तोफ चालविली. तसेच पूर्वेकडील चांभारखेडीवर सर्जेखानांनी तोफा चढविल्या. याप्रमाणे पादशाहांनी पुरीच अडचण करून जखडबंदी केली. परंतु किल्ला न ये. किल्ल्यावरील लोक हिंमतीचे, प्रयागबाबा प्रभू हे सुभेदार, त्याणी बहुत शर्त केली. किल्ला लढू लागला. परळीवर परशुराम त्रिंबक होते. त्याणी शाहाजादे अजमशाहा याशी राजकारण राखून किल्ल्यावर मदत व रसद पावती करणे ती व सामान दारूगोळा पावता करावा. लोकांसही दिलदिलासा[११] देऊन किल्ला लढविते जाहले. ते समयी पादशाही लष्करांत धारण बहुत पडली.[१२] लष्करांत दाणा-चारा मिळेना तेव्हा हलाकीत आले. बाहेरून मराठी फौजेची लांडगेतोड! रसद चालेना, काही येईना व किल्लाही येईना !! जाणोन पादशाहा यांणी हल्ला करण्याची तजबीज करविली असता, आसदखान व पादशाहाजादे यांच्या सर्वांच्या

---

१०. ''तारबियतखान हा पूर्वेच्या बाजूस होता व त्याच्याचकडे सुरूंग तयार करणे. धमधमे किंवा धबधबे बांधणे वगैरे काम मुख्यत: होते.'' असे काफीखान आपल्या 'मुत खबुलू-लुबाब्' नावाच्या ग्रंथात लिहितो. काफीखान याने औरंगजेबाच्या सर्व कारकीर्दिचा व पुढील १४-१५ वर्षांचा इतिहास लिहून त्यास वरील नाव दिले आहे. शायस्ताखनाचा उल्लेखही त्यात नाही.

११. दिलदिलासा = धीर, भरंवसा, हिंमत.

१२. पडली = मांदी (मंदी) पडली, महाग झाली.

Maratha.Exe

विचारे मसलत[१३] वाढवावी, पादशाहास मराठे जातीचे कजाख हे समजावे, असाच बेत ठरला तो खानही[१४] ही राखीत आले. पादशाहांनी श्रम केले ते निर्फळ होत असावे. तेव्हा किल्लेचे पूर्वभागी ईशान्य कोनेस मंगळाईच्या बुरजाखाली पादशाहांनी सुरुंग करविला. पाटीभर माती काढून आणतील त्यास एक मोहोर द्यावी, असे लक्षावधी रुपये खर्च करून सुरुंग करविला.[१५] उडवावा ते वरच्यांस बातमी न समजावी, असा बेत राखून, बुरजाखाली दारूचे बुधले पुरून, मोर्चे हुशार राखून, आपण खासा तक्तराव्यावर[१६] बसोन स्वारी बाहेर आली. त्या समयी बत्ती देवविली. किल्ल्यावरील लोक पादशाहाची स्वारी पाहाणेस मंगळाईचे बुरुजावर वरील तटावर उभे राहिले. त्या समयी मंगळाईचे बुरजाची सोंड[१७] शे-दोनशे हात वरती उडोन जेथील तेथे कायम झाली. त्या काळी वरील लोक शे दोनशे तटाखाली पडोन मेले. खालील लोक मोर्चेबंदीचे बहूत मेले, व जाया झाले. कड्याचे दगड फुटोन तोफेच्या गोळ्याप्रमाणे लष्करात पडोन

---

१३. ''आसदखान व शाहाजादे यांच्या मनात'' चिटणिस प्रत.

१४. 'खान कोणते ? आसदखान की सर्जाखान? आसदखान असावे असे वाटते.

१५. ''वेढ्याच्या कामात हुशार अशी फौज व मावळे लोक ह्यांच्या कामगारीबद्दल १६०००० रुपये खर्च केले.'' काफीखान.

१६. तक्तरावा = एकाला एक फळ्या जोडून केलेले तक्त; हे स्वारीच्या वेळेस माणसांनी डोकीवर वाहावयाचे.

१७. सोंड = डोंगराचा पुढे आलेला भाग, नाक.

Maratha.Exe

काही लोक जाया झाले व मेले.[१८] बुरूज उडाला ते समयी धुरळ्याची गर्दी होऊन घटकाभर धुंदी जाली. धुंद निवळल्यानंतर किल्ल्यावरचे लोक हुशार होऊन नगारे, कर्णे तुतारे वाजवून त्यांनी तोफा सुरू केल्या. जागा जागा लोक उभे राहून तटावरून धोंडे लोटले. ते कृत्य पादशाहांनी पाहून बहूत आश्चर्य मानून, 'मराठे बहुत कजाख, आपण केल्याचे योगाने आपला नाश झाला' असे पाहून तेणेकरून संताप पावले.

३६. सुरुंग उडाला ते समयी प्रयागजी प्रभू सुभेदार बुरुजा नजीक झाडाखाले बसले होते तेथे दगड येऊन[१९] पडले. त्यांचे आयुष्य बलोत्तर ! तीन धोंडे तिहीकडे, मोठा धोंडा वर्ता एक, आत घराप्रमाणे झाले आणि वर मातीचा ढीग पडला. तेव्हा घरात खोलीत असावे असा भास त्यास होऊन ईश्वरानी त्यांचा बचाव केला. ते समयी लोकांनी चहूकडे पाहता हरळी[२०] जाहली जे, सुभेदार दिसत नाहीत. तेव्हा सर्व दरखदार व लोक मिळोन ज्या स्थळी बसले होते तेथे येऊन पाहता मातीचा ढीग बुरजाप्रमाणे पडलेला. उकरून पाहतात तो झग्याचा पदर दृष्टीस पडला. त्याजवरून येथे आहेत असे ओळखून माती काढू लागले. तो दगडाच्या आतून ते बोलिले की, मी जिवंत आहे! असे म्हटल्यावरून लोकांनी माती दगड युक्तीने काढून आतून बाहीर काढिले. ते खैर[२१] होऊन निघाले. पुनर्जन्म झाला!! म्हणोन लोकांस पुन्हा हुशारी होऊन नगारे आदि वाद्ये केली. पुन्हा तोफा सुरू कर्ते झाले.

---

१८. 'सुमारे दोन हजार मेले.' काफीखान.

१९. मंगळाईचे देवळानजीकच प्रयागजीवर हा प्रसंग गुदरला. -ग्रँट डफ.

२०. हरळी = हाळी आरोळी, हाकाहाक.

२१. खैर = कल्याण, देवाची कृपा.

Maratha.Exe

३७. तेव्हा सुरुंगाने किल्ला न आला, आपलाच नाश झाला, हे व किल्ल्यावरील लोकांची शर्तमर्दी पाहून, पादशाहास अति कोप येऊन, तमाम लष्करांतील आपली हत्ती-उंटे जमा करून आणविली व ती मारून रचून किल्ल्यावर पायवाट करून हल्ला चढवावी म्हणोन हुकूम करून, खांसा तख्तराव्यावर बसोन पुढे चालू जाहला. हे वर्तमान आसदखान वजीर व अमीर यांस कळले. त्याणी येऊन बहुत प्रकारे अर्ज केला, परंतु आग्रह न सुटे. हे पाहून आसदखान वजीर याणी शाहाजादे यांस जलदीने सांगून पाठवून बहादर[२२] शाहाजादे यास आणविले. ते व आपण पुढे उभे राहून हात जोडून अर्ज केला जे, "हे लक्षावध जीव ईश्वराचे, यांस मारू नये. ही गोष्ट खुदास मानणार नाही. आम्हास हुकूम करावा. दोन-चार दिवसांत हरप्रयत्न करून किल्ला फत्ते करितो. ही गोष्ट आम्हाकडून न घडल्यास नंतर हजरतानी[२३] मर्जीस येईल तसे करावे." असे सांगोन पादशाहाची मर्जी ठिकाणावर आणोन त्यांस डेऱ्यास जाणेविशी विनंती केली. ते डेऱ्यास गेले. शाहाजादे याणी परशरामपंत याजकडे सांगून पाठविले की, "पादशाहाची मर्जी बहुत रुष्ट जाहली, आग्रहास पडले, आता तुम्ही आग्रह टाकावा. आग्रह न टाकिल्यास बहुत जिवांचा नाश होतो. हा द्रोहो[२४] तुमच्या माथा, यास्तव आग्रह सोडून पादशाहाची मर्जी राखावी. सुभेदार यास सांगून पाठवावे, तह करून आपल्या लोकांचा बचाव करून किल्ला द्यावा."

३८. तेव्हा परशरामपंतांनी विचार केला जे, खासाच आग्रहास

---

२२. अझमशाहा - परळीच्या बाजूवर होता तो.

२३. हजरत = सरकार, आपण.

२४. द्रोहो = द्रोह, अभिश्राम; वाईटपणा.

Maratha.Exe

पडले, प्रयत्न वीरश्रीने करतील, तेव्हा नाश करून किल्ला द्यावा हे भाग येईल. कारण हल्ल्याने ते घेतील. हत्ती, उंट मारून वाट करून खासा हल्लेस चढणार, त्यावर गोळे टाकणे हे बेहिसाब;[२५] आणि शाहाजादे यांचाही मनोगत रक्षिला पाहिजे. पूर्वीपासून कित्येक प्रकारे त्यांचे राजकारण करून सुभे रक्षिले आहेत. पुढेही करणे आहेत. असा विचार परशरामपंती करून सुभेदार यांस सांगून पाठवून दिले की, ''सर्व लोकांचा बचाव करून चीज, बस्त, हत्यार सुद्धा घेऊन उतरावे.'' असे शाहाजादे यांचे विद्यमाने करून, त्यांचे लष्करात उतरले. त्यांचा निरोप घेऊन सर्व लोक परळीस निघोन गेले. पादशाहाचे निशाण, लोक, चढले. किल्ला फत्ते केला. याप्रमाणे सातारा[२६] घेतला.

३९. नंतर परळीस[२७] जाऊन वेढा बसला. पश्चिमेचे डोंगरावर

---

२५. बेहिसाब = बरे नव्हे, अयोग्य, या अर्थी

२६. 'छ. १६ जिल्काद रोजी किल्लेदाराने किल्लया स्वाधीन केल्या. साताऱ्याचे नाव 'अझिमतारा' असे औरंगजेबाने ठेविले.' असे काफीखान लिहितो.

२७. परळी–ज्यास 'सज्जन–गड' असे नाव यापूर्वीच पडले होते. रामदासांस हा किल्ला शिवाजीराजांनी अर्पण केल्यावर तेथे सर्व संत–मंडळी मिळवून देवाचा उत्सव करावा अशी रामदासांची एकदा मनीषा झाली. तिजप्रमाणे गावोगावीहून तुकारामादि संतमंडळी, बलावणी पाठवून राजाने आणविली. उत्सवाचे अंती रामदास ''या गडाचे भाग्य विशेष । संत मिळाले बहुवस । तरि सज्जनगड म्हणावे यास । ऐसे रायास सांगती ।।' असे हे नाव पडण्याचे कारण महिपतीने आपले 'संतविजय' ग्रंथांत लिहिले आहे.

Maratha.Exe

तोफा चढवून लढते जाले परंतु परशरामपंती सहा महिने किल्ला लढविला. बरायखुद पादशाहा सहा महिने बसोन किल्ल्याशी लढत असता परजन्यकाळचे दिवस प्राप्त होऊन अतिवृष्टी होती जाली. लष्कर बहुत सडले. परळीवर बहूत चमत्कार जाहला जे, सहस्रावधी वानर येऊन तटावर बसावे, असे होऊ लागले. एके दिवशी पूर्वेकडून व उत्तरेकडून हल्ला चढविली. दोहींकडून लोक आले. त्या काळी वानर किल्ल्यावरून दगड मारू लागले. कोठे दगड ढकलू लागले. आणि भोंगे उठले. त्याणी हल्ला फिरविला. असा चमत्कार जाला![२८]

---

२८. चिटणिस प्रतीत ''परळीवर चमत्कार जाला जे, सहस्रावधी वानर येऊन तटावर बसावे ऐसे होऊ लागले.'' इतकेच आहे. ह्या चमत्काराविषयी महिपतीनेही आपल्या संतविजय ग्रंथांत लिहिले आहे; पण शिवाजीच्या वेळी रामदासस्वामी परळीवर असता हा चमत्कार घडून आला असे तो म्हणतो. ''परी काही केल्या हातासि नये । मग अविध करीत उपाय । दुसऱ्या पर्वती जाऊन पाहे । मार लवलाहे देतसे ।। उल्हाट यंत्रांचे भडिमार । गोळे येऊन पडती अपार । तेणें मोडोनि जाती घरे । तेणे घाबरे सकळिक ।। समर्थासि कळता वर्तमान । केले मारुतीचे चिंतन । तो सज्जनगडावरी जाण । वानर-सैन्य प्रगटले ।। बळे घोंडी उचलोनि त्वरित । अविंधाच्या सैन्यांत टाकित । तेणे कित्येक यवन पावले मृत्य । सरदार विस्मित जाहला ।। म्हणे येथे करामत दिसे बहुत । औरंगजेबासि जाणवी मात । x x x x पादशाहा म्हणती 'तो फकीर । भेटीसि सत्वर आणावा ' ।। x x x x 'फकीर नाही कोणा स्वाधीन । परि अवलियाचे दिसे चिन्ह' । x x x मग औरंगजेब आज्ञा करीत । 'त्यास उपद्रव न द्यावा किंचित ।।' संतविजय अ. २५.

Maratha.Exe

पाउसानीही लष्कर बहुत सडू लागले. पादशाहा मनात खजील होऊन 'अशा किल्ल्याचे कामास आपण बसोन खराब व्हावे यात फायदा नाही. मराठे लोक हरामजादे, रानचे हयवान,[२९] कजाखी करितात.' असे चित्तांत दिलगीर होऊन बसले तीन-चार दिवस पाउसामुळे सरपण नाही, लोक उपोषित राहिले. शाहूमहाराज बरोबर होते. जोत्याजी केसरकर याणे तेलात काकडे भिजवून त्याजवर मात करवून महाराजांस घातला! लष्कर सरपणामुळे बहुत हैराण जाहले. पाउसाबद्दल[३०] हत्ती, घोडे, उंटे बहुत मेली. किल्ला साहा महिने परशरामपंती लढविला. पादशाहा बहुत जिकिरीस आले. तेव्हा शाहाजादे याणी निरोप परशुरामपंतांस पाठविला. त्यावरून तह करून हत्यारे वगैरे सुद्धा जावे असे ठरवून, श्रीरामदास स्वामींचे समाधीचे दार चिणोन, श्रीरामाच्या[३१] मूर्ती घेऊन, देवळात दगडाच्या बसवून, सर्व पश्चिमेच्या मुऱ्यांतून[३२] चढून किल्ले वासोटा[३३] येथे गेले. परळीवर निशाण चढले.[३४] श्रीरघुपतीच्या मूर्ती वासोटा येथे साहा महिने होत्या. पादशाहाचा आग्रह सरला. पर्जन्यामुळे कूच खरून वर्धनगडचे

---

२९. हयवान = प्राणी, जीव

३०. पाउसाबद्दल = पाउसासाठी, पाउसास्तव, पाउसामुळे

३१. ह्या मूर्ती कर्नाटकांतून आणिल्या होत्या. संतविजय अध्याय २५. ह्या पंचरसी धातूच्या अगर पितळेच्या असाव्या

३२. मुऱ्यांतून = खोऱ्यांतून, दऱ्यांतून

३३. 'व्याघ्रगड' असे नाव शिवाजीने वासोटा किल्यास दिले होते

३४. ''दीड महिना वेढा पडला होता. शेवटी फतुल्लाखान या सरदाराच्या पराक्रमाने तो मोहोरमचे प्रारंभी हाती आला. त्याचे नाव 'नौरस तारा' असे औरंगजेबाने ठेविले.'' - काफीखान.

Maratha.Exe

पाळेमाळावर[३५] छावणी केली. पर्जन्य गेला. 'देशांतील किल्ले घ्यावे' अशी मसलत केली. कोकणातील सह्याद्रीचे किल्ले आपण अथवा फौज बसोन घेण्यास पैका बहुत खर्च लागेल व लोकांची खराबी होईल. तेव्हा मुख्य राजाराम वगैरे मोठे-मोठे सरदार चंदीकडे आहेत त्यांजवर मसलत करावी असे पादशाहाचे मत होते.

४०. इकडे परशुरामपंत वासोट्यास गेल्यानंतर नारोपंत गाडेकर, हे मुजमीकडील दप्तरदार, यांणी राजगड, तोरणा व भोर, कजाखी करून राखिले. कोकणपट्टी रक्षून पुण्यापर्यंत स्वारी करीत होते. त्यास पंतांनी सांगून पाठविले की, "सातारा व परळी हे पादशाहाबरोबर एक संवत्सर आम्ही लढविले. तुम्ही हुशार असावे. धनगडानजीक खांसा मुक्कामी आहे. वरचेवर बातमी राखून कळवीत असावे. तुम्हास आम्ही कळवीत जाऊ." धनगडानजीक मुक्काम असता मराठी फौजांनी 'रसद बंद करावी, लुटावे, छापा घालावा, बेरड घालून घोडी न्यावी.' असे अनेक उपद्रवे लांडगेतोड करू लागले. पादशाहास बहुत घुस्सा येऊन याचे मुख्य बीज चंदीस राजाराम जाऊन बळाविले ते चंदी घेऊन त्याचे पारपत्य जाले म्हणजे आटोपेल. इकडील किल्ले घेतले, अंमल बसला, राहिले तेही येतील. मध्ये लांडगेतोड मराठे करितात, हे खूळ मोडेल. असा मनसबा करून पाळेमाळाने निघोन पन्हाळ प्रांती आले. काही दिवस राहून भीमातीराने विजापुरी गेले.

४१. तो इकडे रामचंद्रपंत हुकुमतपन्हा विशाळगडी होते. पादशाहा विजापूर प्रांती गेले हे जाणोन किल्ल्याचे राजकारण करून पन्हाळा, पावनगड येथील हवालदार वगैरे मंडळीचे साधन करून,

---

३५. 'पालेमाळ' किंवा 'पोळमाळ' असेही होईल.

Maratha.Exe

किल्लेस माळा लावून किल्ले घेतले. प्रातांतही अंमल बसविला. परशरामपंत याणी परळी, सातारचे सधन करण्यास अण्णाजीपंत यास सांगितले. मशारनिलेने गोसांवियाचा वेष घेऊन सातारेवर जाऊन भिक्षाहारी, निस्पृह, द्रव्यस्पर्श न करणे असा प्रचार घातला किल्ल्याचे उत्तरेचे तटास रेडका बुरूज, तेथे पर्णशाळा बांधेन राहेन, भेद करून, परशरामपंतास संकेत करवून, बातमी राखून, लोक आणवून, माळ लावून किल्ला पुन्हा घेतला. तसेच परळी घेऊन वासोटेहून श्रीरघुपतीच्या मूर्ती नेऊन त्यांची पुनः स्थापना केली. आणि समाधीचे द्वार मोकळे केले. श्रीसमाधीचे दर्शन करून संतर्पण केले, आणि पंत खाली उतरले. ठाणी घेणे, अंमल बसवून मुलूख मारणे, असे करू लागले.

४२. तेव्हा पादशाहा याणी मनांत विचार केला की, चंदीचे पारपत्य करून राजाराम हस्तगत जालेविना निःशैल्य होत नाही. तेव्हा आसदखान वजीर यास बोलावून रागास आले. जुल्फिकारखान याणी जाऊन चार-पाच वर्षे मसलत वाढविली. अद्याप चंदी हातास येत नाही. सर्व फौज खाशांनिशी तिकडे जावे तर इकडे बंदोबस्त राहणार नाही. पुनः ते इकडे येऊन शिरतील, बळावितील. यास्तव स्वारी येथे असोन तिकडील पारपत्य करावे. सामान फौज पोक्त गेली असता त्यांच्या फौजा फिरतात, चंदी येत नाही म्हणोन खान लिहितात, ही गोष्ट कामाची नाही. आता असे लिहावे की, कजाखी करून चंदी घेणे आणि राजाराम हस्तगत करणे. नाही तर खान इतराजीत येतील. म्हणोन पश्न इजायतनामे व सजावार आहादीवर आहादी[३६] रवाना

---

३६. इजायत नामे म्हणजे काय? 'इताबनामे' तर नव्हे? इतर नामे म्हणजे इतराजी पत्र. सजावार = योग्य. आहादी = मनुष्य, इसम

Maratha.Exe

केले. ते पावले. आसदखा वजीर यांचे लिहिणे, ‘‘याउपरि तुम्ही मर्दुमी करून कजाखी करीत जावी. पादशाहाची गैरमर्जी होईल. इतराजीत येता. मराठी फौज तुम्हास लढाईने हाती लागत नाही हे सर्व पादशाहाचे ध्यानी भरले. परंतु चंदीवरच येलगार करून किल्ला सत्वर फत्ते करावा. तरीच खरी गोष्ट.’’ असे लिहिले गेलियावरि जुल्फिकारखानाने महाराजांकडे सांगून पाठविले, ‘‘या रितीने हुकूम आला. तेव्हा किल्ल्यावर खस्त[३७] होईल तसे करणे प्राप्त आहे. तुम्ही आपला विचार चार-आठ दिवसांत पाहिजे तसा करावा. काही सबुरी केल्यास आम्हाबरोबर सरदार पादशाहाचे कृपेतील आहेत, ते आमची नालस्ती कळवितील. यास्तव आम्हास निकड करणे आले.’’ असे सुचविले.

४३. ते समयी महाराजांनी विचार केला की, ‘चंदीवर किल्लेबंद होऊन लढाई देऊन पुरुषार्थ काय करावा? येथून निघून पुन्हा देशी जावे. रामचंद्रपंत फौज, किल्ले बेलाग, राखून आहेत. शंकराजी नारायण[३८] व परशरामपंत कर्ते ते राज्य रक्षावे तसे रक्षीत आहेत. बाहेर आपले सरदारही आहेत. पुन्हा चंदी घेणे ती फौजा गेल्यावर अशक्य नाही. निघणे बेहत्तर.[३९] तरी तहाच्या रितीने संकेताने निघावे.

---

३७. खस्त, कस्त = कष्टी मेहनत, (कष्ट)

३८. चिटणिस प्रतीत नारो शंकराचे मात्र नाव येथे दिले आहे. परशुराम पंताचे नाही. पण तो हस्तदोष असावा. यापूर्वीची टीप ८६ पाहा. येथे दोन्ही प्रतीचा पाठ ‘नारो शंकर’ असा आहे.

३९. बेहत्तर – ‘अनुवीलख्तु बेहतर’ राजव्यवहार कोश

Maratha.Exe

हस्तगत होणे ठीक[४०] नव्हे. त्यांचे ऐकावे, आग्रह काही कामाचा नव्हे. कारणेही बहुत आहेत. सांप्रत कावेबाजीने निघावे. दौलत खजिना बहुत जमला तो टाकिला पाहिजे. तथापि जेथे जाऊ तेथे पुन्हा सृष्टी करिता येईल. खानांनी आजपर्यंत आमचे संकेताप्रमाणे यश दिले. सांप्रत त्यास यश देणे प्राप्त आहे. परंतु कबिले कोणते रितीने काढावे ते हुन्नर कळेल तसे काढावे. यवनाशी प्रसंग बनला. मोठे संकट प्राप्त जाले. हा विचार कसा करावा? असे बहुत विचारी पडले. खंडो बल्लाळ यास देशी रवाना करावे तर जुल्फिकारखान याणी चंदीस वेढा घातला. कूच-दर-कूच करून येऊ लागले. तेव्हा धनाजी जाधवराव सेनापती यांजबराबर फौज देऊन खानाशी लढाया पाच चार दिल्या. त्यात त्यांचे फौजेचा नामोहरम जाला. खंडो बल्लाळ यास रामचंद्रपंत हुकमतपन्हा यांजकडे रवाना केले. त्याणी जाऊन रामचंद्रपंतास सर्व कळवून, तिकडील सर्व फौज जमा करवून, फिरोन सत्वर यावेसे ठरवून पाठविले होते. ते त्रिवेदी प्रांती अरुणाचलाचे ठाण्यात वस्तीस गेले. तेथे कोणी एक द्वेषी ओळखीचा होता त्याणे चाहाही करून कैद करविले. ते वर्षभर बेडी पायांत, गळ्यात जंजीर[४१] तोफेची. त्याजबराबर कारकून होता, त्याच्याही पायात बेडी, याप्रमाणे उभयता एक संवत्सर होते. तेव्हा याणी बहुत बारकाईने जुल्फिकारखानाकडे सांगून पाठविले की, कारकून धरून बेडीत आहेत ऐसे बाह्यात्कारे करून त्याणी चौकशी करिता न्यावे असे केले[४२]

---

४०. "परंतु निघणे हे तह करून निघणे, हस्तगत होणे ठीक नाहीच कावेबाजीने निघाले पाहिजे." चिटणिस प्रत.

४१. जंजीर = साखळदंड

४२. "ठाणेदाराने खानाकडे निरोप पाठविला" असे कोल्हापूर प्रतीत आहे

Maratha.Exe

त्यांचा निरोप की, चौकशीस इकडे पाठवावे. त्याजवरून मशारनिल्हे व कारकून खानाकडे पाठविले. खानांनी समक्ष नेऊन चौकशी करावयाची म्हणोन एकांती चौकशी करितात तो खंडो बल्लाळ ओळखीचे ! हे मातबर माणूस, राज्योपोगी, चतुर, दरखदार ओळखून त्याजवर बहुत संतोषित झाले. महाराजांचे विश्वासू, माहीतगार, कितेक बारीक मोठे निरोप सांगणे ते याजपाशी सांगून, हे कारकून रोजगारशीर म्हणोन सोडिले. ते किल्ल्यांत जाऊन महाराजांस भेटून सकल वृत्त निवेदन केले. कोंडो विठ्ठल याणी आपणास धरविले सांगितले त्यावरून त्यांचे पारपत्य महाराजांनीच करोन खंडो बल्लाळ यांचा बहुमान केला.

४४. जुल्फिकारखान याजकडील फौजेशी व महाराजांचे फौजेशी लढाई होते.* खानाचा नाश पुरा होत,* हे वर्तमान खान आहादीवरून वरचेवर पादशाहास लिहीत असत. या संधीत शंक्राजी नारायण[४३] यांणी 'पादशहाची स्वारी विजापुराकडे गेली,' ही संधी पाहून पुन्हा सिंहगड व पुरंदर, राजगड व तोरणा व रोहिडा व पुणे वगैरे घेतले. मोठी शर्त केली. हे वर्तमान हुकुमतपन्हा याणी महाराजास चंदीस लेहून कळविले. बहुत खुशी जाहली.

---

* 'होत' येथे 'होई' असे असावे काय?

४३. येथे दोन्ही प्रतीचा पाठ 'शंक्राजी नारायण' असाच आहे व तोच बरोबर आहे असे म्हटले पाहिजे. नारो शंकर हा शंक्राजी नारायणाचा पुत्र, तो आपले बापाच्या पाठीमागून शाहूचे कारकीर्दित सचिव झाला.

Maratha.Exe

४५. आणि खानाकडे अन्य वेष धरून खंडो बल्लाळ व आवजी निळो व अंताजी मंगाजी[४४] या त्रिवर्गांनी जावे-यावे असे करीत असत. तेव्हा "पादशाहाकडील आम्हास निरोप वरचेवर येतात. आम्ही लिहितो मराठी फौज अनिवार; परंतु हा मजकूर गाळून चंदी घ्यावी, कजाखी करा, हे वारंवार लिहून येते यास्तव आम्ही किल्ल्यास वेढा देणार", असा खास निरोप खानाकडील आला. त्याजवरून छत्रपती याणी सर्व मुत्सद्दी जमा करून निघावयाचे ठरविले. धनसिंगराव जाधवराव सेनापती व संताजी घोरपडे ममलकतमदार इत्यादि सरदार यांसि सांगितले की, "फौजा चहूंकडे पसरल्या त्या जमा करून बेंगरूळचे रस्त्यानी झाडीचे आश्रये करून राहावे. याप्रमाणे सांगून मालमत्ता, खजिना, पागा, पिलखाना[४५] वगैरे झाडून काढून खानास सांगून पाठविले की, आठ दिवस निकड करू नये. त्याजवरून खानाचाही निरोप आला, जलदी निघावे. त्या काळी महाराज बाहीर निघाल्यानंतर किल्ल्यांत राहून किल्ला कोणी लढवावा, याचा विचार पडला. या मसलतीस आठ दिवस गुजरले गेले. या संधीत वेढा येऊन बसला. तेव्हा मराठी फौज बाहीर काही होती. त्यांची-यांची लढाई शर्तीची जाहली. मोगली फौज बहुत, यांची फौज दहा-पाच हजार, परंतु पराकाष्ठेने लढोन निभाव न पडे. निघोन गेले. किल्ल्याभोवते मोर्चे बसले. तेव्हा सर्वत्रास विचार पडला, 'महाराज बाहेर कसे

---

४४. चिटणिस प्रत खंडो बल्लाळाचे मात्र नाव देते, दुसऱ्या दोघांची देत नाही.

४५. पिलखाना = 'पिलु-स्थान,'' 'गजशाला फीलखाना' राजव्यवहार कोश.

Maratha.Exe

निघतात?' मोगली फौजेने वेढा घालून मोर्चेबंदीची निकड बसली. बाहेर खानाकडील काही जात असे, त्याजवर महाराजाकडील फौजेतील सरदार जाधव, घोरपडे आटोळे, थोरात इत्यादिकांनी पडून लुटावे, छापा घालावा, हत्ती, उंटे, घोडी न्यावी, रात्रंदिवस लांडगेतोड करावी. परंतु वेढा उठेना. त्या काळी चिटणिस, वाकनवीस, पारसनीस याणी दरवाज्याचे मोर्च्याचे साधन करून खानास भेटून "नेम केला होता त्याप्रमाणे निघणे जाहले नाही. पुढे मसलत कशी करावी?" असे विचारिले. खान बोलले की, "तुमचा नेम केलेला जाला, नंतर आम्ही आलो. आम्हाकडे दोष काय ?" "आपल्याकडे दोष नाही. परंतु पुढे कसे करावे हे सांगावे," असे विचारिले त्याजवरून खान याणी सांगितले की, "तुमचे फौजेनी आमचे फौजेची लांडगेतोड करावी. किल्ल्यांतून तुम्ही निघोन मोर्चे बेलाशक मारावे. बाहेरून आतून संकेत करून बाणांची गर्दी करावी. तशा संधीत निघोन जावे. अशी गोष्ट न घडल्यास आमच्यात मराठी फौज आहे, त्यातील सरदार मोर्च्यास आहेत, ते तुमचे सोइरेधाइरे असतील. त्यांशी संधाने करून त्याद्वारे जावे." अशी मसलत सांगून या त्रिवर्गास पाठविले.

४६. त्याणी येऊन छत्रपतीस सविस्तर सांगितल्यावरून मसलत चांगली असे म्हणाले. त्याप्रमाणे तीन वेळा लढाई रात्रंदिवस केली. कुटुंबे ठेवून सरदार काढून दिल्हे. परंतु महाराजांस प्रल्हाद निराजी प्रतिनिधी याणी जाऊ दिले नाही. यातील कारण लढाईचा प्रसंग, रात्रीचा विषय, त्यात गोळी अथवा बाण लागल्यास कसे करावे? यास्तव छत्रपतीस जाऊ दिल्हे नाही. चिटणीस यांस सांगितले की, मोर्च्याचे साधन करून महाराजांस काढावे, हे चांगले. त्याजवरून मोर्चेबंदीस मराठे कोणकोणत्या ठिकाणी आहेत त्याचा

Maratha.Exe

शोध केला. किल्ल्याचे नैऋत्येस शिर्के यांचे मोर्चे आहेत, त्यात मुख्य गणोजी व राणोजी शिर्के आप्त, परंतु संभाजी महाराज याणी शिरकाण[४६] केले त्या दहशतेने उभयता शिर्के पादशाहीत येऊन, इकडील द्वेषी हे समजून, त्याजवर बहुत इतबार ठेवून सरदारी देऊन (पादशाहांनी) वाढविले. असे इतबारात आहेत. पाच-सात हजार फौजेचे सरदार, त्याजकडे एक अंग नैऋत्येकडील. त्याजकडे राजकारण करावे तरी ते पूर्व स्मरतील. परंतु कसेही असो. आपले आप्त याहून अधिक कोणी मोंगलाईत नाहीत. त्यास हरएक प्रकारे वश्य करावे म्हणून खंडो बल्लाळ यास सांगितलेवर बहुत युक्तीने रात्रीचे ठायी बुरुजावरून पाळणेत बसोन जाऊन भेटले. त्या बोलण्यांत शिर्के यांचा अति-आग्रह, ''जसे आमचे शिरकाण केले, तसे भोसले यांचा निर्वंश झाल्यास चिंता नाही! हे फार चांगले होते!'' हे बोलणे ऐकून चिटणीस बोलले की, ''या समयास तुम्ही बोलता हे योग्य नव्हे. तुमचे शिरकाण केले तसेच आमचे तीन पुरुष हत्तीचे पायाखाली मेले, तेही गेले; परंतु हिंदूंच्या दौलतीकरिता आम्ही झटतच आहोत. ज्यास जसा प्रसंग पडेल तसे झटतच आहेत. आणि तुम्ही तो आप्त,

---

४६. शिरकाण = शिरक्यांचे निर्मूळ, सत्यानाश. मागे संभाजी म. चरित्र तळटीप ८३ पाहा. चिटणिस प्रतीत वेढा बसल्यावर 'मार्चेबंदी तरी बहुतच. चौकी पहारे भोवते. सरदार सरकारी यातून पार पडणे व कबिले निघणे हा विचार खानाचे विचारेही निघेना. तेव्हा गणोजी शिर्के व रामाजी शिर्के इत्यादि' इतकेच लिहिले आहे. 'शिर्के यांजकडे संधान लावण्यास खानाने सुचविले' असा आशय ह्या प्रतीचा नाही. ही 'युक्ती' खानानेच सांगावयास पाहिजे होती असेही वाटत नाही.

Maratha.Exe

शरीख[४७] आहात. या समयास महाराज व कबिले काढून द्यावे. तुमचे भाच्याचेच राज्य. या समयी राजारामसाहेब यास कुटुंबसुद्धा पार करून दिल्ह्यास तुमची कीर्ती होईल.'' असे बहुत रितीने बोलून, ताळ्यावर आणोन राजकारण सिद्ध केले. ते समयी त्यांनी आड घातला जे, ''तुम्हास दाभोळेचे वतन दिल्हे ते आम्हास द्यावे म्हणजे आम्ही मराठे आहो, मराठी राज्य कसेही सुटावे, वृद्धिस जावे, हेच आम्हास श्रेयस्कर. पुढे परंपरेने कार्यास तेच येईल. हे आमच्या कामास किती दिवस येणार?'' असे बोलिले. तेव्हा खंडो बल्लाळ याणी ''स्वामिकार्याहून वतन व जीवित्व काही आम्हास अधिक नाही. सर्व अर्थ आमचे स्वामीचे पाय आहेत.'' म्हणोन तात्काळ वतनाचे पत्र करून देऊन, दुमाल्यास राजपत्र करून देतो म्हटल्यावरून शिर्के बोलले की, ''मोहितेही आप्त, या राजकारणात त्यास घेतले पाहिजे. यास्तव त्यास रत्नागिरी तालुक्यात कुटरी वा कुचरी गाव आहे तो इनाम करून द्यावा. आम्हास भोर तालुक्यांत तीन गाव व रत्नागिरी तालुक्यात पाच गाव इनाम करून द्यावे.'' तेही कबूल करून माघारे येऊन राजयास कळविले.[४८] बहुत संतोष जाहले. करार करून आल्याप्रमाणे शिर्के व मोहिते यांस गावाच्या व दाभोळ येथील देशमुखीच्या सनदा करून घेऊन अंताजी मंगाजी वाकनीस व खंडो बल्लाळ चिटणीस हे उभयता पुन्हा पाळण्यातून उतरोन जाऊन, सनदा देऊन, अमके दिवशी निघावे हा संकेत ठरवून, ''राजेश्रीबराबर कबिले निघणार नाहीत, त्यास खानाच्या विचारे ठरवू त्याप्रमाणे तुम्ही

४७. शरीख = वाटेकरी, भागीदार

४८. हा मोहित्यांचा व भोरचा मजकूर चिटणिस प्रतीत नाही

Maratha.Exe

कबिलेही पार करून द्यावे'' असा निश्चय करून, पुन्हा उभयता येऊन महाराजास भेटले.

४७. नंतर जुल्फिकारखान यांस जाऊन भेटले आणि समजाविले की, 'आम्ही महाराजांसहवर्तमान हरतऱ्हेने निघतो. परंतु कबिले आपण काढले पाहिजेत.' असे म्हटल्यावरून खानसाहेब याणी बेत सांगितला की, ''महाराजांनी निघोन जावे. कबिले खाशा वाड्यांतून बाहीर असावे. सेवेच्या बाइका व ते एकत्र असावे. आम्ही झाडा काढून चैकशी करून सोडिताना शिर्के व मोहिते मराठे मंडळ याणी आपल्या आप्तांच्या बाइका म्हणून सोडून घेऊन बाहेर न्याव्या. आम्ही वाड्याची चौकशी बंदोबस्त करून झाडा घेऊन सोडवून देऊ.''

४८. याप्रमाणे राजकारण शिर्के व खान यांजकडील सिद्ध करून दोहीकडील बेत जिकडे* – तिकडे समजावून पुन्हा आले. आणि रात्री निघावयाचा निश्चय करून किल्ल्यात हरजी महाडीक याचा फरजंद[४९] ठेवून, छत्रपती याणी मोठे – मोठे सरदार, मुत्सद्दी-मंडळ घेऊन, पाळण्यात बसोन उतरोन शिर्के मोहिते यांच्या गोटात सर्व मंडळीसुद्धा गेले. तेथे रात्री गुप्तरूपे राहून बाहीर जाधवराव वगैरे सरदार होते त्यास सूचना करविली. आणि दुसरे दिवशी शिर्के, मोहिते वगैरे मंडळी शिकारीचे निमित्त करून, दाहा – पाच कोश जाऊन धनसिंगराव जाधवराव सेनापती व घोरपडे व दाभाडे सूचनेप्रमाणे तेही आले होते त्यात नेऊन पोचविले.

---

* 'जिकडे तिकडे' हे 'जिकडील तिकडे' ह्या अर्थी

४९. फरजंद = मुलगा

Maratha.Exe

४९. नंतर, किल्ल्यामध्ये महाडीक यांचे फरजंद होते ते किल्ला लढवीत असता, महाराज निघोन गेले, मोठे - मोठे सरदार कबिल्यासुद्धा गेले हे शहरातील किरकोळ लोकांनी ऐकून बहुत हवालदिल जाहले. वेढा घातला त्या दिवसापासून किल्ला साहा महिने लढत होता. कबिल्यासुद्धा महाराज गेले सबब लोक बहुत हवालदिल जाले हे फरजंद याणी पाहून तहाचे बोलणे लाविले. तहास खानाकडील सल्ला पडेना. ''हल्ला करून लोकांचा कट्टा[५०] करू. आमचा नाश बहुत केला,'' असे बाह्यात्कारे मोठ्या रोषाने बोलू लागले. ते समयी शिर्के, मोहिते इत्यादिकांनी खानापाशी सक्तीचा अर्ज केला की, ''तहाचे बोलणे आल्यानंतर असे सरदारांनी बोलू नये. बरायखुद पादशाहांनी पन्हाळा, सातारा वगैरे किल्ले घेतले तेव्हा तहाने लोक उतरले. त्यास तहाप्रमाणे खाशांनी पार करून दिल्हे. आपल्या लष्करात आम्ही सर्व शिवशाईंतील चाकरीस आहो. आपले फौजेतील मोगली लोक शिवशाईतच चाकरीस आहेत. आमचे सोइरेधाइरे. एकमेकांनी (एकमेकांसाठी) बोलावे. त्या अर्थी साहेबी तह करावा.'' तेव्हा खान बोलले की, ''पादशाहा यांनी तह करून लोक सोडिले, तेथे खासा राजाराम नव्हता. येथे खासा आहे त्यास आम्ही हस्तगत करणार. तहानी खासा सोडिल्यास खांसे आम्हास काय म्हणतील? गैरमर्जीत येऊ. यास्तव तह करावयाचा नाही.'' तेव्हा शिर्के, मोहिते बोलिले की, ''महाराज जाऊन साहा महिने जाहले. 'महाराज आहेत' असे असल्यास आम्ही बोलणार नाही. लोक सरदार सोइरेधाइरे यांचे कबिले आहेत याविशी बोलू. आपण

---

५०. कट्टा = कत्तल

Maratha.Exe

तह करून त्याप्रमाणे पार करावे. कबिले असतील ते जिम्मेस घेऊ." याप्रमाणे सक्त[५१] भीड घालून, खानसाहेब यांचा करार करून घेऊन ठरविते जाहले. खान बोलिले की, "इतके तुम्ही झटता पण राजाराम असल्यास तहात येणार नाही." शिरके म्हणाले आमचे आप्त सोयरेधायरे, आमच्या बहिणी वगैरे प्रत्यक्ष आहेत. सर्वांची अबरू सारखी. आप्तांचे कबिले जिम्मेस घेऊ. लोक उतरतील त्यास हत्यारबंद सुद्धा पार करून द्यावे." अशी बहूत सक्त भीड पडली. तेव्हा साहेब ऐकेनात. दाऊदखान व सर्जाखानही बोलिले की, "सरदार बोलतात हे ऐकावे." असे म्हटल्यावरून तहाचा सल्ला दिल्हा. त्यावरून खासा साहेब याने किल्ल्याच्या दरवाज्यापुढे बिचोबा[५२] आणोन देऊन तेथे राहिले. तह केला. सोडावयाचे ते सोडून दिल्हे शिर्के याणी आपले आप्ताचे कबिले म्हणून महाराजांच्या तिघी स्त्रिया व पुत्र दोघे व इष्ट मित्रांच्या स्त्रिया वगैरे मंडळीसुद्धा! आपल्या गोटास नेले. शके १६१८ धातानाम संवत्सरी चैत्र शुद्ध १ प्रतिपदेचे दिवशी जुल्फिकारखान याणी चंदीचा किल्ला घेतला. कोणी-कोणी शहरांतील गृहस्थांनी येऊन भेटावे. त्यांची चौकशी करून त्यास पार करून द्यावे. राजाराम नाही असे दर चौकशीस खानांनी म्हणत असावे.

५०. त्या संधीत आवजी निळो पारसनवीस, खानास येऊन भेटले. त्याणी विचारले की, "तुम्ही कोण ?" ते बोलले की, "आम्ही पारसनवीस[५३] आहो." त्यावरून पारशी बोलण्याचे भाषण

---

५१. सक्त = मोठी, जबरदस्त

५२. बिचोबा = छोटा तंबू. यास काठी नसते

५३. पारसनवीस = फारसी लिहिणारे, फारसी भाषा जाणणारे

Maratha.Exe

जाहले. अकबरनामा[५४] वगैरे यातील रहस्य समजून घेतले. त्यावर खानसाहेबांचा लोभ बहुत जाहला. त्या काळी सिकंदरनामा[५५] वाचवून अर्थ करून सांगितला. महिना पंधरा दिवस सिंकंदरनामा वाचावयास लागले. वाचणे झाल्यावर खानाची मर्जी बहुत खूष होऊन ''बक्षीस मागावे'' म्हणून बोलिले. तेव्हा पारसनवीस बोलिले की, ''आम्ही देशाहून पोट भरावयासि मंडळी कुटुंबसुद्धा आलो, तरि देशी जाण्यास आम्हास सर्व मंडळीसुद्धा कृपा करून परवानगी द्यावी, हेच बक्षीस देणे द्यावे.'' त्यावरून कुटुंबसुद्धा निरोप दिला. निघोन[५६] गेले.

५१. त्या संधीत गावातील माहितगार खानापाशी येऊन बोलिला की, ''मोठे - मोठे सर्व मंडळी धरून देतो, व सावकारही दाखवितो'' असे बोलिला. तेव्हा हा हरामखोर असे मनांत जाणले, परंतु कचेरीत पादशाही सजावले[५७] वगैरे जवळ होते, तेव्हा ''बरे आहे, शाबास !'' म्हणोन बोलिले. त्याचे काही ऐकावे, काही न ऐकावे असे करिते जाले. त्याचे सांगितल्यावरून शहरांतील मालमत्ता लोकांचा बहुत काढिला. चौकशी करिताना मोठे - मोठे लोक सापडले ते कैदेत ठेविले. गोरगरीब खलक[५८] चीजबस्त घेऊन सोडून दिल्हे. 'महाराज व कबिले आत असतील' म्हणोन बहुत

---

५४. अकबरनामा = अकबर पादशाहाचा इतिहास. हा फारसीत लिहिलेला आहे

५५. सिकंदरनामा = सिकंदर (आलेक्झांदर) याचा वृत्तांत

५६. ही पारसनवीस यांची हकिकत चिटणिस प्रतीत नाही

५७. सजावला = शूर सरदार

५८. खलक = महार, चांभार वगैरे नीच जातीय

Maratha.Exe

रुजू केला. यावरून पादशाहा बोलिले की, "तुमचा वेढा पडावयाचे पूर्वी राजे निघोन विशाळगड प्रांती आले[६१] असे आम्ही ऐकिले." खान यांणी खजिना, हत्ती, घोडे बहूत आणोन दिल्हे म्हणोन बहुत खुषी होऊन नवांजीस केली. बंद आणिले त्यातील लोक साठ ते पासष्ट असामी दावणीस देऊन शिरच्छेद करविले. चंदीत ज्याणी पुढे होऊन नावे सांगितली त्यास काम जाहलियावर हा निमकहराम म्हणोन चंदीच्या मुक्कामी तोफेच्या तोंडी उडविले. पादशाहापर्यंत नेहला असता काय समजावील नकळे, म्हणोन तेथेच मारून टाकिला. तिमाजीपंत* हणमंते बंदांत सापडले होते. सारे बंदिवान यांच्या गळ्यात एक जंजीर, त्यात हे होते. त्यास हगवणीचा उपद्रव जाहला याजवरून बंदिवान याणी खानास अर्ज केला, "आज आम्हास मारावे, नाही तर हगवणकरी यातून काढावे." असे म्हटल्यावरून कोंडो विठ्ठल व हणमंते व दोन चार असामी सोडून दिल्हे. त्यात हणमंते मात्र वाचून विशाळगडी आले.

५४. इकडे परशरामपंत व शंकराजीपंत[६२], हुकमतपन्हा याणी पन्हाळा, सातारा वगैरे किल्ले घेतले ते किल्ले ज्याचे त्याजकडे कायम करून ठेविले. कोकण प्रांत सुभा सिधोजी गुजर यांजकडे संभाजी महाराज याणी सांगितला होता; त्याचे हाताखाली कान्होजी आंगरे होते. शाहाणे, शूर, मर्द जाणोन सिधोजी गुजर चंदीकडे स्वारीबरोबर जाताना आंग्रे यास सुवर्णदुर्गी ठेविले. त्याणी तेथे राहून बहुत खबरदारीने सर्व जंजिरे व प्रांत राखिला. काही किल्ले ठाणी पादशाहीत गेली ती जवामर्दीने घेतली. झाडीतून हिंडणे, स्वाऱ्या करणे असे

---

* तिमाजीपंत हा रघुनाथपंत हणमंते यांचा पुत्र.

६२. येथे मुळात "नारोपंत" असे आहे.

Maratha.Exe

करू लागले जागा पादशाई लोक याणी खराब केलेले तुटले, मोडिले, ते नीट करून, स्वारी शिकारी करणे असे बहुत कर्ते झाले. त्याजवरून महाराज आलियावर त्याणी सर्फराजी[६३] करून त्यांस सरखेल[६४] असा किताब दिल्हा. रामचंद्रपंतांनी बहुत पराक्रम करून, स्वारी गेलियावर राज्य रक्षून, पुन्हा स्वारी येऊन बसावयास जागा राखिले, म्हणोन त्याजवर कृपावंत होऊन सर्व यख्त्यार[६५] त्याजवर ठेविला. आणि कामकाज दौलतीचे करणे ते त्याचे विचारे करीत चालले.

५५. इकडे जुल्फिकारखान पादशाहास भेटल्यानंतर विचार केला जे, ''शिवाजीचे राज्य निष्तोष[६६] मोडत नाही. राजाराम देशी येऊन विशाळगडी राहिले. सह्याद्री बंधारीचे किल्ले मात्र आहेत. बहुत करून प्रांत तालुक्याचा बंदोबस्त आहे. या प्रांती सुभे ठेवून बंदोबस्ती करिता येईल.'' अशी मसलत केली. बऱ्हाणपुराकडेस छावणीस[६७] गेले.

५६. राजारामसाहेब याणी आपल्या दौलतीबद्दल श्रम साहस ज्याणी - ज्याणी केले, ज्याची जशी योग्यता, जसजसे श्रम, तसतसे इनाम जमिनी देऊन त्यास सर्फराजी करिते जाले. त्यात खंडो बल्लाळ चिटणीस याणी आपले वतन दाभोळचे पंचवीस हजारांचे दिल्हे;

---

६३. सर्फराजी = कामगिरीबद्दल नवांजीस, स्तुती

६४. ''सर्खेल इति तु प्रोक्तो ध्वजवृंदाधिकारवान्'' राजव्यवहार कोश

६५. यख्त्यार = अखत्यार, अधिकार

६६. निष्तोष = निस्तुष, साफ, अगदी

६७. बऱ्हाणपुरास छावणीस गेल्याबद्दल इंग्रजी ग्रंथांत आधार नाही

Maratha.Exe

चंदीस जातांना मोठे धाडस करून महाराजांस काढून आपण[६८] राहिले; पुन्हा येताना निघणेचे राजकारण खानाचे व शिर्के याचे करून निघण्याची शर्त केली; आणि आपले पोटचे पोर, त्याच्या जातीची विजात[६९] केली; कैदेत सापडले असता बुरुजातून उडी टाकून निघाले,[७०] त्याणे शरीरही अधू जाले; आपले दौलतीबद्दल अप्रतिष्ठा बहुत भोगिली; व पूर्वी संभाजीराजे याणी बाप, भाऊ, चुलते मारिले हे मनात न आणिता स्वामिसेवा निष्ठेने केली; हे जाणोन छत्रपती कृपाळू होऊन पंधरा - वीस हजार आकाराची सरदेशमुखी चौलप्रांती व नाडगौडीचे[७१] वतन देऊन इनामपत्रे दिल्ही. याप्रमाणे पदरचे मनुष्यांची सर्फराजी केली. त्या काळी मनुष्यमात्रास वाटावे जे, "आम्हावर महाराज बहुत लोभ करितात. निष्ठेने सेवा करावी." असे सर्वत्र लहानथोर सेवा करीत असत. अंताजी मंगाजी वाकनीस व आवजी निळो पारसनवीस यांची सर्फराजी करून, बहुमान योग्यता वाढवून, काही इनाम, काही सरंजाम देऊन उभयतांस हुकुमतपन्हा यांचे निसबतीस ठेवून, त्यांच्या हातून कामे मोठमोठी घेत चालले. उभयतांवर विश्वास बहुत. निष्ठेने वागत.

---

६८. बेंगरूळ मुक्कामी मागे राजाराम चरित्राचे कलम ९।१० पाहा.

६९. पोटच्या पोराच्या जातीची विजात केल्याबद्दल पूर्वी कोठे मजकूर आलेला नाही. हा प्रसंग चिटणिसांवर चंदीच्या वेढ्यांत आला. स्वामिकार्यासाठी जुल्फिकारखान याची मर्जी संपादण्यासाठी असे केले म्हणून कळते.

७०. काही प्रसंग मागे आलेला आठवत नाही. हे कोठे झाले?

७१. नाडगौडी = चौथाईच्या आकारातून दर शेकडा ३ प्रमाणे घेण्याचा हक्क

Maratha.Exe

५७. नंतर मोगली फौज या प्रांती त्यांशी लढाई करून, नामोहरम करून, ठाणी, घासदाणा, सरदेशमुखीचा अंमल घेऊन, फौजेतील घोडी आणावी, त्यास चैन पडू देऊ नये, फौजेत यांचा दरारा पुरा. हे वर्तमान बऱ्हाणपूर मुक्कामी वरचेवर सुभांकडून कळत होते. त्याजवरून पादशाहाचे मनांत आले की, मराठी मोडत नाही, यास कसे करावे? तेव्हा आसदखा वजीर वगैरेंनी विनंती केली की, "हजरत पन्हा![७२] मराठे लोक कजाखी,[७३] बहुत नेकजात,[७४] एकदील. ज्यांचे निमक[७५] खातात त्याची चाकरी हलाल[७६] करितात. आज पंधरा सोळा वर्षे खुदावंत त्याची खामी[७७] करवितात तरी ते मोडत नाहीत. यास्तव तह करून, चाकर असे ठरवून चाकरी घ्यावी. कर्नाटकाचा बंदोबस्त करतील. मोठमोठे ठिकाणी आपले सरदार सुभे करून ठेवावे. हे व ते मिळून दक्षिण साडेसाहा सुभेचा बंदोबस्त करतील. साहेबी असे करवावे. दिल्लीहून येऊन बहुत वर्षे जाहली. दिल्लीस स्वारी जावी." हे ऐकून पादशाहा बोलिले की, "फार चांगले बोलता. आमच्या मनात नाही असे आहे की काय? शिवाजीपासोन आम्ही उद्योग करीत आहो. मराठी याणी चाकर म्हणवावे, यांचे राज्य राखावे, यांच्या हातून चाकरी घ्यावी असा आमचा इरादा. परंतु ते

---

७२. हजरतपन्हा = सरकार, खावंद

७३. कजाखी = भांडखोर, लढाऊ

७४. नेकजात = प्रामाणिक, सचोटीचे

७५. निमक = मीठ, अन्न

७६. हलाल = धर्माप्रमाणे, नेकीने

७७. खामी = नुकसान, नाश

Maratha.Exe

चाकर म्हणवीत नाहीत सबब त्याचे पारपत्य करावे, असा आरंभ केला. संभाजीराजे मारिले. संभाजीचा बेटा शाहू आम्हाजवळ आहे. दौलत दरोबस्त बुडविली असता संभाजीचा भाऊ राजाराम याणी पुन्हा दौलत जमवून फंद करीत आहेत. त्याजकरिता तुम्ही त्याचे पारपत्य करावे, आणि शाहूची स्थापना करून याच्या हातून चाकरी घेऊ. नाही तर राजाराम यांशी तह करून त्यांणी चाकरी करावी. शाहू व ते एकरूप होऊन आम्हाशी सरळ चालावे. याप्रमाणे करावे.[७८]'' म्हणोन वजिरास हुकूम जाहला.

५८. इकडे राजारामसाहेबास रामचंद्रपंत हुकमतपन्हा व परशरामपंत व शंक्राजीपंत व सर्वत्र एकत्र होऊन विनंती केली, ''स्वामींचे राज्य आजपर्यंत कळले तसे राखिले. आता स्वामींनी बंदोबस्त करावा.'' म्हटल्यावरून स्वामींनी उत्तर केले की, ''पूर्वी तुम्हीच केलात, पुढेही तुम्हीच करणार.'' याप्रमाणे बोलोन वस्त्रे देऊन सन्मान केला. आटोळे, दाभाडे, बंडगर, पोवार, पाटणकर, इत्यादि सरदार यांसि वस्त्रेभूषण देऊन, सन्मान करून नवांजीस केले, आणि ''पहिल्याप्रमाणे मुलकात अंमल करीत आहा त्यापेक्षा अमल जोरतलबीचा[७९] सुरू करावा. तुरुक[८०] याचा गुमान[८१] धरू नये.

---

७८. इतकी वर्षे औरंगजेबाने मराठेशाही मोडण्याकरिता मेहनत केली, पण शेवटी तिला 'मोडण्याचे' टाकून 'अंकित करून ठेवण्याचा' ही त्यास विचार पडला!!

७९. जोरतलब = बलात्कार, जबरदस्ती, जरब?

८०. तुरुक, तुर्क = येथे मोगल लोक, मुसलमान

८१. गुमान = काळजी, बखखा, हिशेब

Maratha.Exe

शिवाजी[८२] महाराजाचे पुण्य विशिष्ट आहे. त्यांचे नावावर आजपर्यंत यश आले. पुढेही यश येईल. त्यांची आमची भेट होय ते सर्वत्रांनी करावे. येवढी जोडी[८३] द्यावी. पादशाहाच्या फौजेशी लढाई देत आहा तशी देत असावी. कर्नाटक प्रांतातील संस्थानी लोकांस बहुत मान देऊन आपले लक्षे वागवावे. व बहिर्जी हिंदुराव[८४] घोरपडे यांणी गुतीस राहून व कर्नाटक सुरू[८५] करावे. वगैरे सरदार यांणी चंदी प्रांती जाऊन दंगा करीत असावा. ठाणी घ्यावी.'' याप्रमाणे सांगितले. त्या संधीत प्रल्हाद निराजी प्रतिनिधी याजवर काही शब्दाचा अपवाद आला. महाराजांचा निरोप 'श्रीपंढरपुरास जातो' म्हणोन घेऊन श्रीपांडुरंग दर्शन

---

८२. शिवाजी = संभाजीचा पुत्र शाहू

८३. जोडी, जोड = मिळकत, वित्त, कृपा

८४. संताजी घोरपडे याचे व राजारामाचे नीट नव्हते, तथापि प्रल्हाद निराजी जिवंत होता तोपर्यंत संताजीच मराठे सरदारात मुख्यत्वे वागे. पुढे धनाजीचे व त्याचे वाकडे आले तेव्हा राजारामाने धनाजीचा पक्ष स्वीकारून संताजीला हाकून लाविले संताजी भटकत फिरत असता त्याचा दुस्मान म्हसवडचा देशमुख नागोजी माने याने त्याचे, एका ओढ्यात तो स्नान करीत असता, डोके कापले (१६९८.) पुढे संताजीचे दोन मुलगे राणोजी व पिराजी यांनी फौज जमवून कर्नाटकांत स्वतंत्रपणे धूम उडविली. असो; हा बहिर्जी घोरपडा, संताजीचा भाऊ होय.

८५. कर्नाटक सुरू करावे = कर्नाटकांत अंमल सुरू करावा

Maratha.Exe

घेऊन, काही दिवस वास करून, तेथेच केण्याची[८६] समाधी पुंडलिकाच्या देवालयासमीप घेऊन मृत्यु पावले.[८७]

५९. हे वर्तमान महाराजांस समजले. बहुत श्रमी जाले. नंतर त्यांचे पुत्र यास पदाची वस्त्रे शके १६१९ ईश्वरनाम संवत्सरी दिली रामचंद्र निळकंठ हे पूर्ववत्प्रमाणे कामकाज करीत, परंतु अजुर्देपणाने[८८] वागत. यातील कारण अंताजी मंगाजी वाकनीस व पारसनीस याणी समजाविले की, ''आपली मुजमी हणमंते यासि सांगितली, याकरिता दिलगीरपणाने स्वामिसेवा करीत आहेत. हे वर्तमान स्वामींनी मनास आणोन पंतांस मुजमी सांगावी.'' उभयतांची विनंती ऐकोन महाराजांनी विचार केला जे, ''हणमंते व पंत या उभयतांची योग्यता मोठी. यांस कसे करावे?'' म्हणोन खंडो बल्लाळ यास कळविले. त्यांणी विनंती केली, ''उभयता कार्यकर्ते, धन्याने वागवावे तसे स्वामी वागवीतच आहेत. सांप्रत प्रल्हाद निराजी यांचा काळ जाहला. त्यांचे पुत्र नारो प्रल्हाद यास प्रतिनिधिपद दिल्हे. त्यास तो वडिलांप्रमाणे कार्यकर्ता दिसत नाही. हे जाणोन हणमंते यास प्रतिनिधिपद दिल्हे पाहिजे. पंतांस अमात्यपद द्यावे. म्हणजे पंत हुशार होऊन कर्ते-पणाने वागतील. हणमंते हुशार होऊन वीरश्रीने

---

८६. केण्याची समाधी - केणे म्हणजे पीतांबर वगैरेच्या भोवती गुंडाळण्याची दोरी यावरून पंतांनी फास लावून घेतला की काय?

८७. प्रल्हाद निराजी यास चंदीसच देवाज्ञा झाली असे चिटणीस प्रतीत आहे. ग्रँट डफही असेच म्हणतात. तेथेच त्यांच्या चिरंजिवास प्रतिनिधिपद दिले. त्यास जिंजी घेतल्यावर 'जुल्फिकारखान याने ठार मारिले' असे ग्रँट डफ म्हणतात.

८८. अजुर्देपणा = उदासीनता, खिन्नता

Maratha.Exe

Maratha.Exe

कार्ये करतील. नारो प्रल्हाद यास सरंजाम इतमाम देऊन मातबरीने वागवावे. मेल्याची मुले जित्याचे हाती. हे करणे स्वामींनी करावे." अशी चिटणिसांनी विनंती केली. ती गोष्ट छत्रपतीस मानली. योग्य सांगितले. नारो प्रल्हाद यास पद सांगून नऊ महिने जाले होते. नंतर मशारनिल्हेकडील पद दूर करून तिमाजी रघुनाथराव हणमंते यांसि प्रतिनिधिपद सांगितले. व रामचंद्र निळकंठ यास अमात्यपद दिल्हे. शके १६१९ नारो प्रल्हाद यास इतमाम सरंजाम चिटणीस यांचे विचारे ठरविला. मातबरीने वागवीत. हणमंते यास पद सांगितले. यावर सहा महिन्यांनी वारले.[८९] नंतर त्यांचे पुत्र तिमाजी रघुनाथ यास पद सांगितले. शके १६२० बहुधान्य संवत्सर, राज्याभिषेक २५. राजधानी पहिल्याप्रमाणे जमवीत चालले. चंदीकडूनही सर्व येऊन पोहोचले. मुलकांत घामधूम चंदीत असताना करवीत होते त्यापेक्षा जाजती करवून, ठाणी तालुके जबरीने घेत चालिले.

६०. नंतर पादशाहाजादे व वजीर यांजकडून पादशाहाचे हुकुमाप्रमाणे निरोप आला.[९०] त्याचे उत्तर सांगून पाठविले की,

---

८९. हे हणमंते 'जनार्दनपंत' असावे. निराजी त्यांचा पुतण्या, जुल्फिकारखानाचे बंदांतून होऊन आला होता तो

९०. हे राजकारण राजाराम निवर्तल्यानंतर धनाजी जाधव यांजकडे आले व त्याने याचा विचार करण्याकरिता सर्व मराठे सरदारास बलावून आणिले होते. पुढे विचार होणार तो औरंगजेबास हे ह्या बंडखोराचे सांनिध्य व त्यांचा शिरजोरपणा न आवडून त्याने ते बोलणे तसे तहकूब केले. या वेळी साडेसहा सुभ्यांची सरदेशमुखी मराठ्यांस देऊन त्यांस आपले 'अंकित म्हणून' ठेवावे असा औरंगजेबाचा मनसुबा होता. - काफीखान व ग्रँट डफ.

Maratha.Exe

''चाकर म्हणवावयाचे नाही, तथापि तुमची मर्जी, तर शिवाजीराजे आमचे तुम्हापाशी आहेत तेच आमचे आम्हाकडे पाठवावे. ते आम्ही एकत्र होऊन याचा विचार करून सांगू.'' असे उत्तर जाऊन पोहोचल्यावर वजीर याणी पादशाहास मजकूर कळविला. त्यावरून पादशाहाची गैरमर्जी होऊन, ''आजपर्यंत तुम्ही सर्वत्रांनी मसलत वाढविली. राजाराम चंदीकडेस गेले होते ते लांब (होते). हल्ली नजीक आले. लवकर त्यांचे पारपत्य करावे. अथवा हस्तगत करावे.'' म्हणोन हुकूम झाला. हुकुमासरशी जुल्फिकारखान यास रवाना केले.

६१. हे बातमी छत्रपतीस कळताच आपणही अवसान धरून, फौज जमा करून सेनापती वगैरे सरदार टोळी एक व परशराम त्रिंबक व काही सरदार एक टोळी व शंकराजी नारायण[९१] यांजबराबर काही सरदार (अशी) एक टोळी. असे रवाना करून आपण विशाळगडाकडून पन्हाळ्यास आले जाधवराव सेनापती यांची व खानाची पंढरपूरचे अजमासे लढाई जाहली. ती अरेतुरेची होऊन खानाची फौज नामोहरम जाहली. सर्जेखान व शंकराजी नारायण यांची लढाई पुढे पुणे देशी वळीतलगत जाहली. खानाची बहुत तसनस जाहली. कुवारी किल्ला वगैरे मदारुलमहाम यांणी घेऊन अंमल बसविला. परशराम त्रिंबक समशेरबहादर शाहाजंग यांची व किलीजखान यांची लढाई यादवाडानजीक जाहली. त्यांचाही मोड जाहला. याणी काही ठाणी तालुके घेऊन अंमल बसविला. हे वर्तमान तिहीकडून पादशाहास कळले. त्यावरून बहुत घुस्सा येऊन आपण बऱ्हाणपुराहून कूच करून औरंगाबादेस आले आणि बोलिले

---

९१. मुळात 'नारो शंकर असे' आहे

Maratha.Exe

की, ''म्हराठे सैतान लांब होते ते जवळ येऊन लढाया देऊ लागले. बादल-बरसात[१२] गेलेनंतर खुद्द जाऊन पारपत्य करावयाचे. आमचे वजीर व सरदार सारे मतलबी व फितर!'' असे बोलून औरंगाबादेवर छावणी करून राहिले. राजाराम याणी तिघा सरदारास वगैरे वस्त्रे भूषणे देऊन बहुत सन्मान केला. मर्जी संतोष जाहली.

६२. नंतर पन्हाळ्यावर स्वारी असता मसलत केली जे, ''मोंगली फौजेशी आमचे फौजेनी बहुत वेळा लढाया घेतल्या. पादशाहाचा मुकाम स्वदेशी औरंगाबादेवर आहे. तेथे जातीने जाऊन लढाई करावी. पादाहास कळावे शिवशाई फौज आहे. त्यात राजाराम आहे हेही मालूम व्हावे. खाशास पक्के समजावे जे, मराठी फौज हयात आहे.'' असे म्हणून पन्नास हजार फौजेनिशी सातारे मुक्कामास आले. तेथून सिंहगडी येऊन औरंगाबादेस पादशाहाचा मुक्काम असता फौजा त्यांच्या चोहोकडे गेल्या. खाशा मुक्कामावर लाख फौज होती. इकडे राजारामसाहेब याणी आपल्या फौजा चहूंकडे होत्या त्या जमा करून तयारी केली. खासा स्वारी जाऊन पादशाहाचे मुक्कामावर छापा घालावा, हरतऱ्हा करून शिवाजी महाराज हस्तगत करावे, येविशी सर्व मुत्सद्दी यांचे विचारे मनसुबा केला. आणि पादशाहाचे लष्करांत साधन करून स्वारी तयार केली. पादशाहाही शत्रू जवळ म्हणोन हुशारीनेच होते. राजारामसाहेब सिंहगडाहून कूच करून, पन्नास साठ हजार फौज सडी घेऊन तीस कोसांचे पल्ल्यावर मुक्काम केला. पुणे मुक्कामी पंचवीस हजार फौज व शंकराजी नारायण व परशराम

---

१२. बादल = ढग, 'मेघो बादलनामा स्यात्' राजव्यवहार कोश.
बरसात = वर्षाकाल

Maratha.Exe

त्रिंबक ठेवून आम्हास बलकुबल[१३] पडल्यास कुमक करावी याप्रमाणे बेत राखोन, राहोरी वांबोरीवरून पुणतांबेपाशी गंगा उतरोन, औरंगाबादेस खंडोबाचे सातारियास जांवयाचे माळावर मुक्काम होता, त्यावर छापा घालावा असे बेताने गेले. पादशाहाकडील फौजेचा छबिना[१४] उभा शास्तेखान याकडील होता. याचा त्यांचा संकेत पूर्वी जाहलेला. त्या संकेताप्रमाणे वाट दिल्ही. छबिन्याचे लोक म्हणोन लष्करांत शिरले. ते दिवशी बेगम याणी पादशाहास आपले मुकरब्यात[१५] मेजवानी केली. आपले चिरंजीव शाहूमहाराज यांस मंडळीसुद्धा नेहले होते. ते दिवशी मुक्काम तेथेच जाहला. ते दिवशी राजारामसाहेब यांणी रात्री छापा घातला. टोळ्या दोन केल्या. पूर्वभागेस पाचहजार स्वार, दरस्वारापाशी एक - एक बाण, त्यांनी जाऊन बाणांची मारगिरी करावी. म्हणजे फौजेची ओढ तिकडे पडेल. आपण गुपित घाला घालोन दक्षिणेकडून जाऊन शिवाजी महाराज यास हस्तगत करावे. म्हणोन संकेत करून अशा रितीने छापा घातला. छाप्यांत पादशाहाचे फौजेची तसनस बहुत जाहली. खजीना लुटला. परंतु पादशाहाचा मुक्काम व शिवाजी महाराज यांचा मुक्काम

---

१३. बलकुबल = धोक्याचा किंवा संकटाचा प्रसंग, कठीण वेळ

१४. छबिना = पहारा (स्वारांचा)

१५. मुकरबा = मुकर्रबा = तंबू

Maratha.Exe

लष्करात नव्हता. महाराजांची मर्जी बहुतच दिलगीर[९६] जाहली. संकेत पूर्वी समजता तरि मुकरब्यावरच घाला घातला असता. ईश्वर-इच्छा म्हणोन तोफेचे जंजीर तोडून फौज सहवर्तमान निघोन. जालनापुरास[९७] येऊन, जालनापेठ लुटून जाळून टाकिली. दुसरे दिवशी पादशाहा याणी विस्मय केला. यापुढे उपाय नाही! राजारामसाहेब गंगातीरी आंबेड, पैठण, बीड इत्यादि काही लुटून, काही जाळून, काही खंडण्या घेऊन, पुण्यास येताना कात्राबाद मांडवगण येथे फकीर यांचा तकिया[९८] मातबर होता, त्यात पादशाहा कडील लोक होते, ते राजाराम यांचे स्वारीवर धावले. त्यांशी लढाई करून, तकियाचा विध्वंस करून, लुटून, फत्ते होऊन पुन्हा नेमाप्रमाणे पुण्यास दाखल

---

९६. सौप्तिकपर्वातील अश्वत्थाम्याच्या निराशेप्रमाणेच छत्रपती राजारामांची येथे निराशा झाली! श्रीकृष्णाने शिबिरांतून पांडवांस एकीकडे काढून नेले असल्यामुळे जसे ते अश्वत्थाम्याच्या असिलतेच्या झपाट्यांतून वाचले, तसाच येथे औरंगजेब ह्यास बेगमेने गोठांतून आपले मुकरब्यात नेले असल्यामुळे तो राजारामाचे हातून वाचला. ही बादशाही गोठावर छापा घातल्याविषयीची हकिकत चिटणिस प्रतीत नाही. काफीखानही आपले ग्रंथांत ह्या छाप्याविषयी काही उल्लेख करीत नाही. तथापि गोठावर हल्ला केल्याबद्दल मागे ह्या बखरीत वर्णन अनेकदा आले आहे.

९७. वराड प्रांत मारून परत येतांना जालना पेठ लुटली, परंतु जुल्फिकारखान हा समयास येऊन पोचल्यामुळे राजारामास पळून जावे लागले. - ग्रँट डफ

९८. तकिया = विश्रांतिस्थान

Maratha.Exe

जाहले. अमात्य वगैरे मुत्सद्दी सरदार यांणी आश्चर्य केले. तेव्हा महाराज बोलले की, "श्रमास ईश्वर सहाय होतो. इच्छा त्याची!"

६३. नंतर काही दिवस हुशारीने मुक्काम करून सिंहगडास गेलेवर नवज्वर[९९] जाहला. उपाय काही चालला नाही. त्या समयी अमात्य वगैरे मुत्सद्दी यास बोलावून सांगितले की, "तुम्ही थोरले महाराजांपासून राज्याचे साधनास श्रम साहस करीत आला व करीत आहा. एक – एक प्रतिसृष्टी करणार[१००] आहा. आमचा तो काळ समीप आला. याच्यामागे सर्वत्र मिळोन हल्ली करिता तसे करावे. आम्ही गेलो म्हणोन श्रमास अंतर न करिता शिवाजी महाराज सुटोन येत ते करावे. त्यांचे ठायी लक्ष ठेवून करणे, म्हणजे त्यास यश येईल. हे तुम्हास ठावेच आहे. त्यापेक्षा फार काय सांगू?" म्हणोन रामचंद्रपंताचे स्वाधीन सर्वांस केले. सर्वांचे स्वाधीन पंतांस केले. अमात्याचे आज्ञेत सर्वत्रांनी चालावे, असा बंदोबस्त करून आपण ईश्वर-भजनी लक्ष ठेवून परधामाप्रति जाते जाहले. त्या समयाचे वर्णन काय ल्याहावे! राज्याभिषेक २६, प्रमाथी संवत्सर, शके १६२१, फाल्गुन वद्य अष्टमीसह नवमीस 'काल' जाहला. सर्वांस शोक जाला. परंतु प्रसंग प्राप्त जाला तो विठोजीराजे भोसले यांचे वंशांतील जीवजी राजे भोसले वावीकर याणी विधि केला. रामचंद्रपंत याणी

---

९९. जुल्फिकारखान पाठीस लागला असता छत्रपती राजारामांस दौड फार पडली त्यामुळे त्याचे फुफ्फुस सुजून तोंडावाटे रक्त पडू लागले होते व एक महिनाभर ते दुखणाईत होते. – ग्रँट डफ.

१००. हे राजारामाचे म्हणणे प्रल्हाद निराजी, रामचंद्रपंत अमात्य, संताजी, धनाजी वगैरे मंडळीस किती अनुरूप होते हे संगितले पाहिजे असे नाही

Maratha.Exe

दानधर्म बहुत केला. थोरले महाराजांचे शिवपूजेचा बाण, नित्यश: त्यांतून उदकस्राव होत आहे, तो बाण राजारामसाहेब त्याची नित्य पूजा करीत होते, त्या बाणाचे[१] अधिष्ठान सिंहगडी करून, ब्राह्मण पूजेस, नैवेद्य, नंदादीप, नगारखाना, भालदार, चोपदार इत्यादि नेमणुकेचा बंदोबस्त करून, राजश्रींचा पुण्यतिथीचा समारंभ करावा या खर्चास सरंजाम नेमून दिल्हा. तेथील हवालदार याणी 'पतांनी पाठ घालून दिल्हेप्रमाणे' व्यवहार करीत असावे. ती चाल अद्याप चालत आहे.[२]

६४. महाराजांचा काळ जाहला ते समयी ताराआईसाहेब व राजसबाईसाहेब व उभयता पुत्र पन्हाळ्यास होते, व अंबिकाबाईसाहेब विशाळगडी होती. इकडे वर्तमान रामचंद्रपंती लिहिले. पन्हाळ्यास कळोन बहुत शोक जाहला व विशाळगडी कळले त्या समयी चार सहा घटका दिवस होता. अंबिकाबाईसाहेबास समजल्यानंतर वाड्यांतून

---

१. हा बाण सरासरी ४ इंच लांब असून त्यावर पांढरा जानव्यासारखा उभा पट्टा सभोवती आहे. यास 'शशिशेखर' म्हणतात. पूर्णिमेस ह्या बाणास द्रव सुटतो म्हणून सांगतात.

२. "स्वारी फत्ते करून सिंहगडास आले. तेथे शरीरास समाधान नाही ऐसे झाले. महिना पंधरा दिवस दुखणे होऊन जीवनमान समाप्त झाले. ते समयी ताराबाईसाहेब याणी आक्रम करून 'राजा शिव' याचे नावे मुद्रा करून बंदोबस्त चालविला." इतकीच काय ती चिटणिस प्रतीत छत्रपती राजाराम यांचे मरणाची व पुढील बंदोबस्ताची हकिकत आहे. वरील मजकूर कोल्हापूर प्रतीतील होय

Maratha.Exe

निघोन सदरेस[३] आली. हवालदार इत्यादिकांनी मुजरा करून श्रमी झाले. तेव्हा बाई बोलली की, "हा मृत्युलोक आहे. श्रमी का होता? आम्ही सहगमन करणार. साहित्य लवकर करावे." यावरून सरनोबत बोलिला की, "महाराज असता वाड्याबाहेर निघता येत नव्हते. मनुष्य दृष्टीस पडत नव्हते. हल्ली या मिसे लोक पाहावेत अशी इच्छा जाहली." म्हणोन बोलिला. हे ऐकून, "माझे सतीचे जाणे ज्याचे दैवी असेल ते पाहतील!" अशी बाईचे मुखांतून अक्षरे निघताच सरनोबत याचे डोळे अंध जाहले! त्या काळी सरनोबत घाबरा होऊन त्याणे पायांवर डोई ठेविली. "महाराज! मी चुकलो! मजवर कृपा करावी." म्हटल्यावरून हसून बोलली की, "सती जाण्याचे पाहावे." म्हणताच दिसो लागले. हा चमत्कार सर्वांनी पाहून विनंती केली की, "महाराजांचा काल सिंहगडी जाहला, आज तिसरा दिवस. तेव्हा सहगमन कशास करावे?" तेव्हा उत्तर केले, "आपल्यास कळला तोच दिवस मुख्य. तुम्ही कोणी संशय न धरिता साहित्य लवकर करा. अनमान कराल तरि तुम्हास महाराजांचे पायाची शपथ." तेव्हा हवालदार यानी विनंती केली, "दिवस थोडा राहिला. मलकापुराहुन साहित्य येणे, त्यास रात्र होईल. गलबलीचे दिवस, किल्ल्याचे काम, येविशी आज्ञा?" "स्वार पाठवून जलदीने आणवावे. मी गेल्यावाचून सूर्य अस्तास जाणार नाही." तेव्हा एकमेकांकडे पाहू लागले. "तुम्ही खोटे मानू नका." असे सांगून सदरेची सावली पडली होती त्या सावलीजवळ किंचित मातीचा ढीग करवून त्यावर पळसाचे पान रोविले. आणि "यास ओलांडून सावली जाणार नाही." म्हटल्यावरून हवालदारांनी विनंती केली की,

---

३. "सदर सभा" राजव्यवहार कोश

Maratha.Exe

''आज्ञेप्रमाणे स्वार रवाना करितो. अस्तमान जाहल्यास दरवाजे लावीन. ''साहेबी रागे भरू नये.'' नाही,'' असे उत्तर केलेवर स्वारामागे स्वाराची डाक ठेविली. पळसाचे पानावरून सावली गेली नाही! प्रकाश आहे तसा होता! मलकापुराहून साहित्य येऊन महाराजांचे पागोटेबराबर बाईंनी सहगमन केले. स्नानविधी सर्व करीत तो पर्यंत प्रकाश दिसतच होता!! सर्वजण सदरेस आल्यानंतर चार तास रात्र जाहली. अंधकार दिसू लागला. हेही पाहून सर्वांस आश्चर्य वाटले, ''सतीचा प्रताप!'' असे सर्वजण म्हणो लगाले. सतीचा मजकूर पन्हाळ्यास पंतांकडे लेहून पाठविला. हे ऐकून आश्चर्य मानिले. पंतांनी विशाळगडी दानधर्म बहुत करविला.[४]

६५. या उपरि राजारामसाहेब याचे वर्तमान पादशाहास कळले. व लष्करात भक्ताजी हुजरे जाऊन येसूबाईसाहेब व शाहू महाराजास जो शोक जाहला तो काय ल्याहावा? बाह्यात्कारी शोक करिता नये. शाहू महाराजास असे वाटले की, ''थोरले महाराज व संभाजी महाराज आज मेले. राज्यही बुडाले. बेगम यांच्या योगे येथे सुखी आहो तरी पादशाहा आम्हास मुसलमान करितो. अशी गोष्ट एक दोन वेळ जाहली असता प्रतापजी गुजर यांचे चिरंजीव खंडेराव, राजारामसाहेब यांचा मेहुणा, आमचा मामा, आम्हाबद्दल मुसलमान

४. पन्हाळ्यास व विशाळगडास लिहून पाठविल्याचा मजकूर व विशाळगड येथील अंबिकाबाईच्या सती जाण्याचा उपक्रम चमत्कार ह्यांचा वृत्तांत चिटणिस प्रत देत नाही - यापूर्वीची टीप २ पाहा.

Maratha.Exe

जाहला.[५] आम्हासही करणार. परंतु बेगम यांणी वाचविले. काकासाहेब सोडवून नेतील (अशी) खातरजमा होती. आता ईश्वरांनी निराश्रित आम्हास केले! असा शोक-संतापेकरून महाराज (यांस) ज्वर प्राप्त जाहला. महिना पंधरा दिवस जाहले. पादशाहासही वर्तमान कळले तेव्हा बोलिले की, ''दुस्मान दाणा[६] गेला. हिंदू गनीम काही असतील त्याजवर फौजा पाठवा. असा हुकूम की, हिंदू नाहीसा करा!''[७]

६६. तेव्हा वजिरानी पाठविल्या त्या कडवळीत[८] फौजा आल्या म्हणोन अमात्य यास सिंहगडी कळले. शत्रू समीप लाखो फौजा घेऊन आले. एक यजमान वारले. एक कैदेत. असो. धन्याचे पायांच्या प्रतापाचा आश्रय करून अमात्यरायांनी धनसिंगराव जाधवराव सेनापती, संताजी[९] घोरपडे ममलकतमदार रवाना केले. परशराम त्रिंबक समशेरजंगबहादर शाहाजंग व शंकराजी नारायण मदारुलमहाम या उभयतांसि पंचवीस हजार फौजेनिशी पुणे मुक्कामी

---

५. ह्यावरून ह्या काळी 'प्रसंगास अनुसरून' काही मराठे लोकांस मुसलमान व्हावे लागले असे दिसते. वर चिटणिसांविषयीही असाच मजकूर आला आहे. ''आपले पोटचे पोर (याच्या) जातीची विजात केली'' टीप ६९ पाहा.

६. दाणा = शाहाणा, उमदा, उत्कृष्ठ

७. हा शाहूच्या शोकाचा व औरंगजेबाच्या हुकुमाचा मजकूर चिटणिस प्रतीत नाही.

८. 'कडेवलीत' तर नव्हे? कडेवळ = एकदा कापल्यानंतर पुन्हा फुटेला जोंधळ्याची शेते, असलेली जमीन

९. संताजी तर यापूर्वीच मारला गेला होता

Maratha.Exe

ठेविले. आपण सिंहगडचे माचीचे मैदानांत दहा हजार फौजेनिशी राहिले. सेनापती याणी भीमा उतरून, शायस्तेखानाशी लढाई दिली. ती अति-तुंबळ जाहली. महाराज असता लढाया जाल्या त्यापेक्षा अति-वीरश्रीने लढाई केली. शायस्तेखान याचा नाश होऊन औरंगाबादेस परत गेला. पादशाहास वाटले की, "हिंदूंची पराकाष्टा आहे."[१०]

६७. हेही माघारे पुण्यास येऊन सिंहगडी आले. पंत कोशभर आडवे जाऊन समारंभे घेऊन आले, वस्त्रे भूषणे देऊन नवांजीस लोकांस केले. "शिवाजी महाराज व संभाजी महाराज लहान तुम्हापाशी आहेत. थोरले महाराज यांनी राज्य मिळविले ते तुम्हा सर्व हिंदूंचे राज्य आहे. रक्षण करावे हा धर्म तुमचा. घणी हातास येई असे करावे." याप्रमाणे पंत बोलिले ते ऐकोन सर्वत्रांनी उत्तर केले की, "महाराज होते तेव्हापेक्षा जिवाची आशा न धरिता चाकरी करू! आपण आमचे महाराजच असे मानितो!! काळजी करू नये." पंत बोलिले की "सर्व लज्जा तुमची आहे."[११] परसोजी भोसले सेनासाहेब सुभा, खंडेराव दाभाडे सेनाधुरंधर, सिदोजीराव निंबाळकर सरलष्कर, आटोळे, पांढरे वगैरे सरदार यांस अमात्य यानी सर्वांस महाराजांचा मजकूर कळविला. राज्यरक्षण करण्याचा मजकूर लिहिला. त्यावरून सर्वांची उत्तरे आली की, "महाराजांचे ठिकाणी आपण आहा. खासा स्वारी असताना कामकाज उदयीक करू म्हणत होतो, सांप्रत उद्यांचे आज करून आपणास विनंती लिहीत जाऊ. आपल्या

---

१०. ह्या लढाईचा उल्लेख चिटणिस प्रतीत नाही

११. हे व वरील अशी पंतांची दोन्ही भाषणे मोठ्या शाहाणापणाची व पोक्त बुद्धीची खरी.

Maratha.Exe

हुकुमासरसी तृणवत् प्राण मानून उडी घेऊ! काही काळजी करू नये.'' याप्रमाणे सर्वांची लिहिणी आली. पंत संतोष मानून म्हणाले ''शिवाजीचे दैव उदित आहे.'' किल्ले, कोट यांचे बंदोबस्ताचा मजकूर लेहून उत्तरे आणविली.

६८. नंतर लष्करांत शाहू महाराजांस ज्वर आला हे वर्तमान बेगम याणी ऐकून बहुत घाबरी होऊन, आपण नेहमी जवळ राहून उपाय करिती जाली. पादशाहास वर्तमान कळल्यानंतर खासा स्वारी समाचारास आली. जवळ बसोन आंगावरून हात फिरविला. याणी पायांवर डोई ठेविली. तेव्हा बोलिले की, ''तुमारा चिच्या[१२] मर गया, उस वास्ते तुमारी तबियत बिगड गई, आजार हुवा.'' असे बोलिले. तेव्हा महाराज हात जोडून बोलिले की, ''आमचा बाप व चिच्या आब् खुदावंत! दुसरे कोणी ठावूक नाही. जर आमचे काका असते तर आमचा कबिला रायगडी ठेवून का जाते?'' हे शब्द ऐकोन, बहुत खूष होऊन, पुन्हा आंगावरून हात फिरवून, दाढी धरून बोलिले की, ''तुम् चिंता मत् करो. दखनमे सब चोर, तुम् साहू. तुमारा राज्य तुमकू देऊंगा. तुम् हमारे बेटीके बेटे हो. कुच् फिकीर मत् करो.'' असे समाधान करून ''राजारामही बहूत अच्छा था.'' असे बोलून बेगमेस सांगितले की, ''आपने बेटेकू जलदी अच्छा करना.'' असे सांगून स्वारी गेली. भक्ताजी हुजरे याणे पाहिले. भक्ताजीस महाराजांनी निरोप सांगितला. ''उभयता आईसाहेबांच्या पायावर डोई ठेविली, आणि उभयता बंधूंस आशीर्वाद सांगावा. काकांचे ठिकाणी

---

१२. चिच्या = चुलता, काका

Maratha.Exe

तुम्ही[१३] आहा. सर्व कार्यकर्ते मोठमोठे त्यास तुम्ही काकासाहेबच आहा, काकासाहेबांचेमागे आपण लढाई केली हे वर्तमान कळून बहुत संतोष जाला. काकासाहेबांचे व थोरले महाराजांचे पुण्ये यश आलेसे खचित वाटले. आम्हास नेणेचा उद्योग करीतच आहा. श्री इच्छेने घडेल तो सुदिन! तत्रापि काकासाहेब याणी राज्यरक्षण केले ते आपण रक्षावे. श्रीकृपे सुदिवस प्राप्त होईल.'' असा निरोप भक्ताजी व गायकवाड यांजबरोबर सांगून पाठविला. हा निरोप पोचल्यानंतर रामचंद्रपंतांस बहुत संतोष वाटला. नेत्रांस उदक आले. ''शिवाजी महाराज बहुत योग्य आहेत.'' अशी कचेरीत तारीफ केली. सेनापती वगैरे याणीही तारीफ केली. ''ऋणानुबंध असेल तसे घडेल'' असे बोलिले.[१४]

६९. पुढे आठ पंधरा दिवशी पुणे येथे सिंहगडचे आश्रयाने पंचवीस हजार फौज ठेवून आपण प्रतापगडी येऊन, श्रीचे दर्शन करून, बंदोबस्त पाहून, तेथून सातारेयास येऊन, तेथीलबंदोबस्त करून, परळीस येऊन, श्रीस्वामीचे समाधीचे दर्शन घेऊन, त्रिरात्र राहून, वसंतगडावरून पन्हाळ्यास आले. ताराआईसाहेब व राजसबाईसाहेब यासि भेटोन, उभयतांचे दर्शन घेऊन महाराजांसाठी बहुत श्रमी जाहले. त्या काळी पंतांनी बहुत रितीने समाधानाच्या गोष्टी

---

१३. 'तुम्ही' म्हणजे 'रामचंद्रपंत अमात्य' असे पुढील संदर्भावरून ध्यानांत येईल.

१४ भक्ताजीचे येणे, शाहूचा शोक व आजार, बेगमेची काळजी, बादशाहाची भेट व आश्वासन, शाहूचा परत निरोप, रामचंद्रपंतांनी केलेली शाहूची वाखाणणी वगैरे वृत्त चिटणिस प्रतीत नाही

Maratha.Exe

सांगोन समाधान केले. काही दिवसांनी ताराबाईसाहेब यांणी पंतांस बोलावून सांगितले की, "शिवाजी महाराजांची मुंज करावी, आणि राज्याभिषेक करावा." तेव्हा पंतांनी विनंती केली की, "एव्हाच मुंजीची गडबड का? थोरले शिवाजी महाराज लष्करात आहेत, त्यांची मुंज अद्यापि जाहली नाही. त्यांचे वीस वर्षांचे वय जाहले. तेही लवकरच येतील असे जोशीराव[१५] वगैरे यांचे सांगण्यांत आहे. त्यांचाही निरोप भक्ताजी हुजरे व बंकी गायकवाड यांजबरोबर आपल्यास आलाच आहे. ते आलियानंतर त्यांची व यांची मुंज एकदाच बहुत समारंभेकरून करू. ते तक्तारूढ होतील. हे उभयता युवराजपद करतील." असे पंत बोलिल्यावर "ते धनी, हे चोर आहेत असा अर्थ नाही. यांची मुंज अगत्यमेव मला कर्तव्य" म्हणोन आईसाहेब बोलिली. त्याजवरून पंत बोलिले की, "मी अशा भावनेने बोलिलो नाही. राजारामसाहेब हे राज्याभिषेक करून न घेता मंचकारूढ जाहले. तक्तारूढाचे अधिकारी ते, असे वास्तविक लक्षांत वागवून त्यांचे ठायी अंत:करण लक्ष तसे होते, मरणांतसमयी बोलिले ते सर्वांस माहीत आहे. त्यावरून मी बोलिलो. तुमच्या मनांत द्वैत उत्पन्न होऊन कर्तव्य असल्यास अगत्यमेव करावे." असे बोलून उठून गेले. त्या काळी परशराम त्रिंबक व शंकराजी नारायण[१६] हे उभे राहोन हात जोडून पंतांस विनंती केली की, "आपण या गोष्टीस आग्रह का करिता ? धन्याची मर्जी त्यास आपण रुकार द्यावा." म्हटल्यावरून "घणी म्हणतील तसा रुकार द्यावयाचा मी नव्हे! तुम्या सर्वांचे मर्जीस आल्यास लक्ष प्रकारे करावे, मी काही नको म्हणत

१५. जोशीराव हे संगमेश्वरकर

१६. मुळात "नारो शंकर" असे सर्वत्र आहे ते चुकीचे आहे

Maratha.Exe

नाही." असे बोलोन निघोन घरास गेले. आईसाहेब यांणी सांगितले की, "पंतांचे घरी जाऊन पंतांचा राग शांत करून, रुकार घेऊन उद्योग करावा." म्हणोन परशरामपंत व शंकराजीपंत यास आज्ञा केली. त्यावरून जाऊन उभयतांनी मर्जी पाहून विनंती केली की, "आपण बरायखुद[१७] धणीपणा करीत आला, तसाच महाराज घणी चालवीत गेले. परंतु आईसाहेबांची मर्जी एक तऱ्हेची. आपण रुकार दिलाच पाहिजे." हे ऐकोन बोलिले की, "कल्याणप्रद असेल ते करावे." त्यावरून उभयतांनी जाऊन आईसाहेबास विनंती केली. नंतर मुंजीचा निश्चय करून समारंभ जाहलियावरि पन्हाळे मुक्कामी सिंहासनारूढ जाले. राज्याभिषेक २८, शके शालिवाहन १६२३ वृषा संवत्सर सु।। इसने मया व अल्लफ साली शिवाजी महाराजांस राज्याभिषेक जाहला.

७०. तेव्हा तिमाजी रघुनाथ हणमंते यांजकडील प्रतिनिधिपद दूर करून परशराम त्रिंबक यांस पदाधिकार सांगितला. संक्राजी मल्हार यांजकडील सचिवपद दूर[१८] करून शंकराजी नारायण गाडेकर यास दिल्हे. अष्टप्रधान व प्रतिनिधिपद चंदीचे मुक्कामी होते त्यापैकी दोन पदांची मात्र घालमेल जाहली. बाकी कायम होते. शिवाजी महाराज यांस सोइरीक 'बुंदकर घाटगे' यांची कन्या केली. तिचे नाव भवानीबाई ठेविले. रामचंद्रपंत अमात्य कुलकुल्ला[१९] कारभारी याचे हुकूम करणे, पहिल्यासारखे झटून करणे, जितकेस तितके. परंतु

---

१७. बरायखुद = स्वत:, जातीने

१८. संक्राजी मल्हार चंदीहूनच काशीक्षेत्रास गेला होता. - ग्रँट डफ.

१९. कुलकुल्ला = सर्व अधिकार पूर्णपणे आहे ज्यास असा

Maratha.Exe

परशराम त्रिंबक याजवर आईसाहेब यांची कृपा बहुत होती. शंकराजी नारायण इत्यादिक सहवर्तमान राज्य चालविले.[२०]

७१. शाहू महाराज देशी येई तोपर्यंत सात वर्षे कारभार चालवीत असता शाहू महाराज म्हणोन 'तोतया' देशांत उत्पन्न झाला. हे कळोन लोक पाठविले. पादशहाचे सैन्यांत असता हा तोतया, याची चौकशी करून, धरून आणिला. नव्हेसा ठरला तेव्हा मारून टाकिला. पुढे शिवाजीचे नावे राज्य आईसाहेब चालवू लागली. दाब उडत चालला. जिकडे - तिकडे सरदार याणी राज्य आटपिले. हुकूम काही मानीत, काही न मानीत. मोगलाईचे तेज यांजवर पडले. पुणे प्रांत, भागानगर इत्यादि ठिकाणे पादशाहानी घेतली. राजसबाईसाहेब व ताराआईसाहेब यामध्ये कलहास आरंभ जाहला.

७२. इकडे पादशाहास शरीरव्यथा बहुत होऊन हैराण जाहले. 'काळ' समीप आला. त्या संधीत बेगम याणी महमद शाहाजादे व आसदखान वजीर यांस 'आपल्या पुत्राची वाट काय' म्हणोन विचारले. उभयतानी सांगितले की, ''पादशाहासि विनंती करावयाची आमची योग्यता नाही. तुम्ही विनंती करावी. तुमच्या विनंतीमागे आम्ही अनुमोदन देऊ.'' त्यावरून बेगम याणी पादशाहापाशी समाचारात जाऊन बहुत श्रमी होऊ लागली. त्या काळी पादशाहा याणी

---

२०. रामचंद्रपंतांची व ताराबाईंची भेट, त्यांचे संभाषण, शिवाजीस राज्याभिषेक वगैरे मजकूर चिटणिस प्रतीत नाही. ''रामचंद्रपंत, शंक्राजी नारायण वगैरे सरदार लोक कोणी एक हिंमत न सोडिता ज्या अन्वये राज्य चालत आले तसेच चालविले.'' इतकेच चिटणिस प्रतीत आहे.

Maratha.Exe

विचारिले की, "श्रमी व्हावयाचे कारण काय?" तेव्हा बेगम याणी विनंती केली की, "दो गोष्टीविशी. आपल्यासारिखा पिता यास मृत्युसमय, आणि माझा पुत्र बंदीस. म्हणोन श्रमी." हे ऐकून पादशाहा बिछान्यावर बसोन जवळ होते तयास बाहीर काढून, बेगम यांजपाशी बोलले की, "आम्हांसाठी तुम्ही कष्टी न व्हावे. शतवर्षे वाचले असताही मृत्यू आहेच. पुत्रासाठी श्रमी होता तरि हा पुत्र तुझा पुन: शिवाजी उत्पन्न झाला आहे. शिवाजी व आम्ही बदरिकाश्रमी राज्य इच्छा धरून तप केले. आमची तपश्चर्या अतिउग्र, तामसी, त्यायोगे म्लेंच्छ जालो. ह्या धर्माची स्थापना करावी हा नियम आमचा. शिवाजीची सात्त्विक तपश्चर्या म्हणोन हिंदू धर्मांत जन्म होऊन हिंदूंची स्थापना करावी हा नेम त्याचा. आयुर्दाय कमी होऊन तोच शिवाजी हा तुझा पुत्र जन्मला. याचा झेंडा दिल्लीस लागेल. माझे पुत्र याचे आश्रयाने चालतील असा तुझा पुत्र आहे. श्रमी व्हावयाचे कारण नाही. आज पंचवीस वर्षे हिंदू मोडीत असता मोडत नाहीत. याचे कारण हे." यावरून बेगम याणी विनंती केली की, "या गुह्य गोष्टी तुमचे तुम्ही जाणे. मनुष्यलोकात व्यवहार-रीतीने आपण सार्वभौम दिल्लीपती. तुमचे राज्यात मराठे गनीम म्हणवितात. सांप्रत कैदेत आहेत. आपल्या मागे याणी सार्वभौमत्व जरी केले, तरी पादशाहीत गनीम म्हणवितील याची वाट काय?" त्यावरून पादशाहा बोलिले की, "दक्षिणेस साडेसहा सुभे यात यांचा घोडा गनीम न म्हणता फिरावा, असे करून देतो. माझे तिघे पुत्र, तू कन्या चौथी. चौथाई तुझे हिश्शाची तुझ्या पुत्रास दिली." "माझे पुत्रास वतन नाही," म्हटल्यावरून साडेसहा सुभ्यांमध्ये सरदेशमुखी वतने दर शेकडा रुपये १२।। साडेबाराप्रमाणे सनदा करून, त्या सनदेचे माथा आपले

Maratha.Exe

पंजे अलत्याचे उठवून, शाहू महाराजास बोलावून आणून मुदबकांतून[२२] सगळी भाकर आणविली. तो पादशाहाजादी[२३] इणें आडवी होऊन म्हटले, "सगळी भाकर दिली असता माझ्या मुलांची वाट काय?[२४] म्हणोन अर्धी ठेवून अर्धी दिल्ही ती व सनदा शाहू महाराज यांच्या ओट्यांत घालून, मस्तकी हस्त ठेवून 'बहुत दिवस राज्य करशील' असा आशीर्वाद दिल्हा. बेगम यास सांगितले की, "यास मुक्त केलेस आमच्या नेमास अंतर पडेल. आमच्या मागे सोडा." असे सांगितले.[२५]

७३. पुढे बादशाहाचा 'काळ' शके १६२८ व्ययनाम संवत्सरी माघ वद्य अमावस्येस होऊन ते निवर्तले. कोठे लिहिले आहे सत्ताविसांत 'काळ' जाहला. रोजेस[२६] नेऊन कबर केली. ती मोकळी, गुमट नाही. बेगम यांणी त्या कबरेवर जाईचे आळे आपले हाते लाविले आहे. त्याची छाया त्यावर पडते. त्या वेलीस बारा मास

---

२२. मुदबख् = मुदबख्खाना = महानस, स्वयंपाकघर

२३. पादशाहजादी = पादशाहाची कन्या; परंतु येथे पादशाहाची स्त्री असा अर्थ घेतला पाहिजे

२४. 'सुदामजीने अठरा चिंध्या लावून बांधून आणलेल्या पोह्यांच्या कण्या श्रीकृष्ण भक्षू लागला. तेव्हा रुक्मिणीने पुढे होऊन तिसरी मूठ खाऊ दिली नाही' - तसाच प्रकार येथेही घडून आला असे म्हटल्यास हरकत नाही.

२५. ही बेगमेची व पादशाहाची भेट व पुढील राज्य विभागाचा चमत्कारिक प्रकार ही कोल्हापूर प्रतीत वर्णिली आहेत.

२६. रोजा हे गाव दौलताबादेजवळच आहे. औरंगजेबाचा 'काळ' अहमदनगरास झाला

Maratha.Exe

फुले येतात. दररोज कबरीवर पडतात. ती वेल अद्याप[२७] आहे. पादशाहाजादेनी वजीर आदिकरून फौजेचा वगैरे बंदोबस्त केला. अजमशाहा[२८] वडीलबंधू दिल्लीस होते त्याणी तिकडील अमीर एक करून पादशाई बंदोबस्त केला. इकडे महमद बहादरशाहांनी वजीर आसदखा, जुल्फिकारखान व फौज, मनसबदार, अमीर यांचा एक विचार करून आपण आक्रम करावा, दिल्लीस जावे, असे मनसब्याने छावणी नगरावर करून निघाले ते औरंगाबादेस काही दिवस राहून दिल्लीस गेले.

७४. इकडे राजसबाईसाहेब याणी शिवाजी महाराज व महाराजांची मातोश्री ताराबाईसाहेब यास नजरबंद केले. शिवाजी महाराज काही अव्यवस्थितपणे करीत म्हणोन संभाजीराजे यांणी आपले नावे शिक्का करून राज्य करिते जाले. शिवाजी महाराजांस दोघी कन्या. वडील दर्याबाई, निंबाळकर यांच्या घरी दिल्ही. धाकटी कृष्णाबाई, जाधव यांचे घरी दिल्ही. तिसरी[२९] अहल्याबाई इजला शाहूमहाराज देशी आल्यानंतर शिंदे यांच्या घरी देणेचा निश्चय करून आपण लग्न करून दिल्हे. किवल वगैरे सरंजाम देऊन स्थापना केली. भवानीबाई गरोदर असता शिवाजी महाराज यास काळ्या

---

२७. हल्ली ही कबर अगदी उघडी आहे. जाईचा मंडप वगैरे तिच्यावर काही नाही

२८. ही चुकी आहे. महंमद बहादरशाहा पंजाबात होता तो तक्तावर बसला. दक्षिणेत अझमशाह याने आपणास पादशाह म्हणविले. पुढे दिल्लीवर चाल करून जात असता तो माळव्यात एका लढाईत मारला गेला. त्यानेच नर्मदेपलीकडे गेल्यावर शाहूची सुटका केली.

२९. वर तर 'दोघी' असे म्हटले आहे

फोड्या येऊन त्यांचा 'काळ' शके १६२८ व्यय[३०] संवत्सरी चैत्र शुद्ध द्वितीयास जाला. नंतर भवानीबाई प्रसूत झाली. पुत्र जाला. तो जिजाबाईच्या[३१] भये करून 'ताराबाईसाहेब याणी' भगवंत रामचंद्र.[३२] अमात्य यांजपाशी व इतर गुप्त स्थळी ठेवून पुढे शाहू महाराज यांस दत्तक दिल्हा. त्याचे नाव 'राजाराम' ठेविले.

७५. इकडे शाहूमहाराज यास महमदबहादूर[३३] शाहाजादे याणी 'दिल्लीस जाताना नर्मदेवरून पळून गेले' अशा तऱ्हेने बहाणा करून, सनदा देऊन, मातुश्रीस ओलीस ठेवून, उभयता स्त्रिया घेऊन, ते देशी आले, शके १६२९ सर्वजित् नाम संवत्सरी. महाराज यावयाचे पूर्वी इकडे संभाजी महाराज यांणी रामचंद्रपंत अमात्य व परशरामपंत प्रतिनिधी, शंकराजी नारायण सचिव यांस हाती घेऊन यांच्या अनुमते राज्य आक्रमण करून चालवीत होते. नंतर शाहूमहाराज देशी आले. ते चरित्र अलाहिदा व संभाजीमहाराज याणी राज्य केले तेही अलाहिदा आहे. हे श्रीमन्महाराज राजाराम छत्रपतीसाहेब यांचे चरित्र समाप्त जाहले. शके[३४] १६५६ आनंदनाम संवत्सर माघ वद्य १३ त्रयोदशी. सांप्रतच्या प्रतीवरून लिहिली असे.

दोन्ही चरित्रांचा ग्रंथ समाप्त

---

३०. '१६४२ शार्वरी' असे कोल्हापूर प्रतीत आहे ते बरोबर नाही. वरील १६२८ हेही बरोबर नाही. हे वर्ष १६१३ असे असावे.

३१. जिजाबाई = संभाजीराजाची राणी.

३२. "रामचंद्रपंत अमात्य यांचे स्वाधीन करून ठेविले. त्यांनी गुप्त रूपच ठेविले." चिटणिस प्रत.

३३. 'अझमशाहा' असे पाहिजे. मागे टीप २८ पाहा.

३४. हे वर्ष इंदूर प्रतीत दिले आहे चिटणिस प्रतीत नाही.

Maratha.Exe